

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

τετράδια έργασίας 35

ΔΙΑΚΥΜΑΝΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΤΟΧΑΣΜΟΥ
ΑΠΟ ΤΟΝ 19ο ΣΤΟΝ 20ο ΑΙΩΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ-ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ - ΜΑΡΙΟΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2014

© ΙΙΕ/ΕΙΕ 2014

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Λεωφ. Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλέφωνο: (+30) 210 7273554,
Τηλεομοιοτυπία: 210 7246212
Ηλεκτρονική διεύθυνση: kne@eie.gr

ISBN 978-960-9538-25-1

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης - Μάριος Χατζόπουλος, <i>Εισαγωγή</i>	7-11
Μάριος Χατζόπουλος, <i>Μεσσιανισμός και Μοναρχία. Σχετικά με τους όρους νομιμοποίησης της δυναστικής εξουσίας στην Ελλάδα τον ύστερο 19ο αιώνα</i>	13-45
Γιώργος Κόκκινος, <i>Οι ιδεολογικές συντεταγμένες του ελληνικού αντικοινοβουλευτισμού. Από την καθιέρωση της λαϊκής κυριαρχίας έως το κίνημα στο Γουδί</i>	47-74
Μάρκος Καρασαρίνης, « <i>O Barrès κι εγώ και άλλοι μερικοί</i> ». <i>Η επιλεκτική ενσωμάτωση ιδεών του ευρωπαϊκού συντηρητισμού στην ελληνική πολιτική σκέψη, 1890-1922</i>	75-86
Περικλής Βαλλιάνος, <i>Ιδεαλισμός και φιλελευθερισμός στον ελληνικό μεσοπόλεμο. Συμπλεύσεις και αποκλίσεις</i>	87-95
Βασίλης Α. Μπογιατζής, <i>Οι διακυμάνσεις των πολιτικών ιδεών στο Αρχείο της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών</i>	97-126
Σταυρούλα Μοσχοβίτη, <i>Ο εθνοκεντρισμός και οι αποκλίσεις του στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Η περίπτωση του Νικολάου Βλάχου</i>	127-139
Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, <i>Η σχέση πολιτικής και οικονομικής θεωρίας στην Ελλάδα, 1870-1940</i>	141-146
Υπόμνημα στην εικονογράφηση	147
Ευρετήριο	149-156

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ - ΜΑΡΙΟΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το πρόγραμμα «Ιστορία των Πολιτικών Ιδεών (18ος – 20ός αι.)» γεννήθηκε το 2008 στο τότε Ινστιτούτο, και πλέον Τομέα, Νεοελληνικών Ερευνών, του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, έχοντας στόχο τη μελέτη των διακυμάνσεων του πολιτικού στοχασμού στην ελληνική κοινωνία από την εποχή του Διαφωτισμού έως την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η ίδρυση του προγράμματος αποτέλεσε μέρος μιας ευρύτερης στρατηγικής ενσωμάτωσης της νεότερης και σύγχρονης πολιτικής ιστορίας στη θεματολογία των ερευνητικών προγραμμάτων του ΕΙΕ. Ήταν μια πρωτοβουλία όχι μόνο εμπλουτισμού αλλά και εκσυγχρονισμού των ερευνητικών δραστηριοτήτων του Τομέα Νεοελληνικών Ερευνών. Το αντικείμενο της σύγχρονης ιστορίας ιδιαίτερα, απαιτεί την ζωηρή διεπιστημονική συνομιλία, την αναστροφή με διαφορετικό φάσμα πηγών και τη χρήση νέων τεχνικών έρευνας, ορισμένα δηλαδή από τα σημαντικότερα ζητούμενα μιας βιώσιμης ερευνητικής στρατηγικής,

Οι δράσεις των συντελεστών του προγράμματος, κατά την πρώτη αυτή αρχική φάση, ακολούθησαν δύο άξονες: την οριοθέτηση, πρώτον, του πεδίου της έρευνας μέσω της διατύπωσης των κατάλληλων ερευνητικών ερωτημάτων και, δεύτερον, τη συγκρότηση μιας ερευνητικής ομάδας. Στην τελευταία κατεύθυνση, προτεραιότητα είχε ο εντοπισμός του επιστημονικού δυναμικού το οποίο ήδη υπηρετεί, ή έχει τη δυνατότητα να υπηρετήσει στο μέλλον, την έρευνα για τον νεοελληνικό πολιτικό στοχασμό. Μια πρώτη χαρτογράφηση εντός των ορίων της χώρας φανέρωσε υψηλή διαθεσιμότητα του συγκεκριμένου δυναμικού αναφορικά με τον ύστερο 19ο και πρώιμο 20ό αιώνα. Η διαθεσιμότητα αξιοποιήθηκε με την διοργάνωση μιας ημερίδας - ή ακριβέστερα ενός διερευνητικού «εργαστηρίου» - το οποίο πραγματοποιήθηκε στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών στις 8 Ιανουαρίου 2010. Στόχος μας ήταν η συνάντηση ερευνητών από διαφορετικές γενιές. Ο ανά χείρας τόμος είναι ένα επεξεργασμένο και εμπλουτισμένο τεκμήριο του γεγονότος αυτού.

Μια βασική παρατήρηση επί του πεδίου της έρευνας διαμόρφωσε το σκεπτικό της συγκεκριμένης συνάντησης. Μέχρι περίπου τον μεγάλο σταθμό του 1843-1844 υπάρχει ένας αρκετά αποσαφηνισμένος κανόνας πηγών επί των οποίων μπορούν να βασιστούν οι μελέτες μας. Υπάρχουν, επίσης, βασικά βοηθήματα και

εξειδικευμένες συμβολές, ικανές να αποτελέσουν τις αφετηρίες για περαιτέρω διερευνήσεις. Μπορεί λοιπόν να υποστηριχθεί ότι, κατά τη μακρά περίοδο του Διαφωτισμού και το πρώτο στάδιο της οικοδόμησης του ελληνικού κράτους, η γνώση των διακυμάνσεων του νεοελληνικού πολιτικού στοχασμού είναι αρκετά καθαρή. Αν θέλει ένας ερευνητής να μελετήσει την πολιτική σκέψη της περιόδου αυτής, γνωρίζει σε ποια κατεύθυνση να στραφεί και ποιες πηγές να καταστήσει αφετηρία των μελετών του. Εκείνο, βέβαια, που δεν έχει επιτευχθεί σε ικανοποιητικό βαθμό, είναι ένα άλλο αίτημα, η ενσωμάτωση αυτής της ελληνικής θεματολογίας στη διεθνή βιβλιογραφία της ιστορίας της πολιτικής σκέψης – στοιχείο κρίσιμο για την εννοιολογική και θεωρητική ανέλιξη του αντικειμένου και την έξοδό του από την απομόνωση και την εσωστρέφεια.

Αν, τώρα, στρέψουμε τον προβληματισμό μας στον κορμό του δέκατου ένατου αιώνα και στη διαδρομή του εικοστού τα πράγματα γίνονται πιο θολά. Ποιός είναι ο κανόνας των πηγών, ποιά είναι τα αγκωνάρια της έρευνας στα οποία θα μπορέσει ένας ερευνητής να στηριχθεί προκειμένου να γνωρίσει και να κατανοήσει το κανονιστικό περίγραμμα της πολυκύμαντης αυτής εποχής; Δεν είναι εύκολο να απαντηθεί αυτό το ερώτημα. Υπάρχουν κάποια σημαντικά μνημεία της έρευνας, που μπορούν να προσφέρουν αφετηρίες, απέχουμε όμως αρκετά από την καθιέρωση ενός αναγνωρίσιμου κανόνα των πηγών. Και αν δεν υπάρξει ο κανόνας των πηγών, οι θεωρητικές δοκιμές διατρέχουν τον κίνδυνο να παραμείνουν έωλες και μετέωρες. Υπό αυτούς τους όρους, ένα ερευνητικό εγχείρημα, όπως το παρόν, δεν μπορεί παρά να έχει χαρακτήρα δοκιμαστικής ανίχνευσης με στόχο να διακρίνει τον ερευνητικό ορίζοντα, να εντοπίσει τις δι-αθεσιμότητες και τις ελλείψεις, να φωτίσει τις αγνοημένες πτυχές των προβλημάτων και ιδίως να ξεφύγει από τις μονομέρειες. Τα κείμενα που ακολουθούν αρθρώνονται εν πολλοίς μέσα σε αυτό το πλαίσιο.

Εκκινώντας από τον κορυφαίο θεσμό του τότε ελληνικού πολιτικού συστήματος, η συμβολή του Μάριου Χατζόπουλου που ανοίγει τον τόμο εστιάζει τις αναλύσεις της στη διαδικασία νομιμοποίησης της μοναρχικής εξουσίας στη χώρα από τη δεκαετία 1860 ως τον αρχόμενο εικοστό αιώνα. Οι συγκεκριμένες όψεις της διαδικασίας που μελετώνται εδώ σχετίζονται με μια βυζαντινή και μεταβυζαντινή προφητική παράδοση η οποία στο τέλος του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα συνδέθηκε με τις εθνικές ιδέες. Στο κέντρο της παράδοσης αυτής βρισκόταν η προσδοκία της έλευσης ενός μεσσιανικού Βασιλιά –Λυτρωτή που θα συνέτριβε στρατιωτικά τους Οθωμανούς και θα ανακτούσε την Κωνσταντινούπολη και το ιερό της κέντρο, την Αγία Σοφία. Η μελέτη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η παράδοση αυτή διαδραμάτισε ιδιαίτερο ρόλο στην ανάδειξη της μοναρχικής εξουσίας ως «νόμιμου» στοιχείου της πολιτικής τάξης πραγμάτων στην Ελλάδα, προσπορίζοντας, παράλληλα, στη βασιλεύουσα δυναστεία

χαρισματικότητα και ιθαγένεια, στοιχεία τα οποία η ίδια δεν διέθετε εξ αρχής.

Η μελέτη του Γιώργου Κόκκινου αμέσως μετά, διευρύνει την ανάλυση στρέφοντας την προσοχή στο ιδεολογικό πρότυπο του «καισαρισμού», του αυταρχικού και συσσωματικού εθνικισμού, που δείχνει να χαρακτηρίζει τη ελληνική πολιτική κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Συνοδευμένη από μια πλούσια εισαγωγή, η μελέτη επικεντρώνεται στο μόρφωμα εκείνο που ο συγγραφέας αποκαλεί «πολιτικό ανορθολογισμό»: ένα σύστημα ιδεών το οποίο αντιβαίνει στην ιδεολογία του πολιτικού φιλελευθερισμού και την κληρονομιά του Διαφωτισμού και που αργότερα αντιπαρατάσσεται και με τον μαρξισμό. Παρά το γεγονός ότι διατρέχει όλο το φάσμα του πολιτικού λόγου ήδη από το τέλος του 19ου αιώνα, ο Γ. Κόκκινος διαπιστώνει ότι, στη χώρα μας τουλάχιστον, το κατ' εξοχήν αντικοινοβουλευτικό αυτό ρεύμα δεν απέκτησε δομικό αλλά μάλλον συγκυριακό χαρακτήρα. Η αμφισβήτηση του πολιτικού φιλελευθερισμού στην Ελλάδα δεν ήταν τόσο ριζική όσο σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, αλλά επιλεκτική και ελεγχόμενη, αποσκοπώντας κυρίως στην αναδιάταξη των θεσμών και στην ανάσχεση της εισόδου των μαζών στην πολιτική.

Η μελέτη του Μάρκου Καρασαρίνη που ακολουθεί, επιβεβαιώνει το προηγούμενο συμπέρασμα. Η μελέτη ασχολείται με την εισαγωγή εννοιών από την ιδεολογική σκευή του ευρωπαϊκού συντηρητισμού, και πιο συγκεκριμένα του κοινωνικού δαρβινισμού, στον νεοελληνικό πολιτικό στοχασμό από το 1890 έως το 1922. Οι ιδέες αυτές, όπως για παράδειγμα ο «περί υπάρξεως αγών», δεν κατάφεραν να αποκτήσουν αυτόνομη ιδεολογική παρουσία στον χώρο της ελληνικής συντηρητικής διανόησης. Χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο εργαλειακά, μέσα στην πολιτική συγκυρία της εποχής, στην κατεύθυνση αφ' ενός της ανάσχεσης των σοσιαλιστικών ιδεών και αφ' ετέρου της νομιμοποίησης της ένοπλης δράσης των ελληνικών σωμάτων στον μακεδονικό αγώνα. Σε σύγκριση με τα δραματικά φαινόμενα της ανόδου των ολοκληρωτικών ιδεολογιών στο ευρωπαϊκό χώρο, οι ροπές των ελλήνων διανοουμένων προς τον αντικοινοβουλευτισμό, τις αυταρχικές λύσεις και τις φυλετικές αντιλήψεις, δεν κατάφεραν να αποκτήσουν, καταλήγει ο συγγραφέας, την ίδια ιδεολογική συστηματικότητα, εκφραστική σαφήνεια και μαζική αποδοχή.

Η μελέτη του Περικλή Βαλλιάνου στρέφεται στις διαδικασίες συγκρότησης και διαμόρφωσης ενός ρεύματος ιδεοκρατικού στοχασμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η χρεοκοπία του μεγαλοϊδεατικού οράματος το 1922 κατέστησε έντονη την ανάγκη διάπλασης μιας νέας κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα ικανής να δεσμεύει τους πολίτες στην υπηρεσία του συλλογικού αγαθού. Για τη διάπλαση μιας τέτοιας συνείδησης οι Κωνσταντίνος Τσάτσος, Παναγιώτης Κανελλόπουλος και Γιώργος Θεοδοκάς,

στράφηκαν στις θεμελιώδεις έννοιες της κλασικής πολιτικής φιλοσοφίας – ένα εγχείρημα δηλαδή παρόμοιο με εκείνο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Αντίθετα όμως με ό,τι συνέβαινε ένα και πλέον αιώνα νωρίτερα, το πρόγραμμα των Τσάτσου, Κανελλόπουλου και Θεοτοκά υπήρξε εξ αρχής, σύμφωνα με τον συγγραφέα, βαθιά συντηρητικό στο βαθμό που υπέτασσε την κλασική παιδεία στις ανάγκες της θεσμικής πραγματικότητας του ελληνικού εθνικού κράτους.

Εξειδικεύοντας την έρευνα πάνω το ίδιο αντικείμενο, ο Βασίλης Μπογιατζής, εγκύπτει στα κείμενα τα οποία ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος έγραψαν και δημοσίευσαν στο περιοδικό *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών* από το 1929 μέχρι το 1941. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι ο Τσάτσος και ο Κανελλόπουλος έθεσαν στο στόχαστρό τους θεμελιώδεις παραδοχές του οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού μέσα στα πλαίσια του διμέτωπου αγώνα που διεξήγγαν από τις σελίδες του περιοδικού ενάντια στον ιδεοκρατικό «σχολαστικισμό» και, ταυτόχρονα, στον ιστορικό υλισμό. Αμφότεροι επέκριναν τη φιλελεύθερη νεωτερικότητα και το ιστορικούλιστικό παρακλάδι της, ο καθένας όμως από τη δική του σκοπιά: ο μεν Τσάτσος οραματιζόμενος ένα «ηθικό Κράτος», υπέρτερο ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων, ο δε Κανελλόπουλος εξείροντας τα ατομικά, και μη υποκειμένα σε εκλογίκευση, στοιχεία στα οποία έδινε σχήμα και μορφή η ιδέα του έθνους.

Η ιδέα του έθνους και η σχέση της με την ιστοριογραφία θα αποτελέσει το εφιαλτήριο για την ανάλυση από τη Σταυρούλα Μοσχοβίτη μιας ιδιαίτερης, όσο και πρώιμης, ελληνικής προσέγγισης στο Μακεδονικό Ζήτημα. Το έργο του Νικολάου Βλάχου, καθηγητή της Ιστορίας της Νεώτερης Ελλάδας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, το οποίο διαλαμβάνει τα μείζονα ερωτήματα της εκδίπλωσης του εθνικιστικού φαινομένου στα Βαλκάνια πάνω στο γύρισμα του 19ου προς τον 20ό αιώνα, αποτέλεσε τομή στη συμβατική ιστοριογραφία της μεσοπολεμικής Ελλάδας. Ξεχωρίζοντας από τις στερεότυπες ιστοριογραφικές θεωρήσεις του καιρού του, αλλά κι από πολλές μεταγενέστερες, ο Ν. Βλάχος προσέγγισε τον Μακεδονικό Αγώνα χωρίς προκαταλήψεις, αναφερόμενος σε ζητήματα που η ελληνική ιστοριογραφία επέμενε να αγνοεί, όπως ήταν για παράδειγμα, η ρευστότητα των εθνοτικών ταυτοτήτων μέσα στην πολυεθνική, πολυγλωσσική και πολυθρησκευτική Μακεδονία, η συγκρουσιακή φύση των ούτως ή άλλως αλληλοαναιρούμενων βαλκανικών αλυτρωτισμών και, τέλος, ο προσηλυτισμός των συνειδήσεων μέσω της συστηματικής χρήσης βίας από τα αντιμαχόμενα αντάρτικα σώματα επί των κοινοτήτων των ντόπιων πληθυσμών. Παράλληλα, ο Νικόλαος Βλάχος προχώρησε σε τολμηρές για την εποχή του παρατηρήσεις για τη σχέση Ορθοδοξίας και εθνικισμού. Η προσέγγιση όμως αυτή, καταλήγει η Σ. Μοσχοβίτη, αγοήθησε συστηματικά τόσο στην

εποχή της όσο και στα μεταπολεμικά χρόνια ενώ το Μακεδονικό αφέθηκε, μέχρι πρόσφατα, στη χρησιμοθηρία του εθνικού φρονηματισμού.

Η συμβολή του Μιχάλη Ψαλιδόπουλου έρχεται να κλείσει τον ανά χείρας τόμο αναδεικνύοντας τη σημασία της σχέσης πολιτικής και οικονομικής θεωρίας στην Ελλάδα από το 1870 έως το 1940. Ως τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η οικονομική επιστήμη στην Ελλάδα παρέμεινε προσδεδεμένη στο άρμα του γερμανικής καταγωγής οικονομικού και πολιτικού παρεμβατισμού ακολουθώντας διαφορετική πορεία από εκείνη που παρατηρήθηκε σε ευρωπαϊκό επίπεδο και ιδιαίτερα στον αγγλοσαξωνικό κόσμο. Η συνέπεια αυτού του γεγονότος για τη σχέση πολιτικής και οικονομίας, υποστηρίζει ο Ψαλιδόπουλος, ήταν η έμφαση σε ολιστικές θεωρήσεις της κοινωνίας, οι οποίες με τη σειρά τους δόμησαν ένα χαρακτηριστικό τρόπο του σκέπτεσθαι για την πλειονότητα των Ελλήνων νομικών, οικονομολόγων και πολιτειολόγων της εποχής σύμφωνα με τον οποίο η διαμόρφωση της οικονομίας και της κοινωνίας αφηνόταν στο κράτος ενώ η ιδιωτική σφαίρα περιοριζόταν σε ένα δευτερεύοντα συμπληρωματικό ρόλο.

Αν αναζητήσει κανείς τώρα τον κεντρικό ιστό που συνέχει τις συμβολές του τόμου, θα διακρίνει με ενάργεια τις αυταρχικές και αντιφιλελεύθερες ροπές εκ μέρους μιας πλειάδας πολιτικών και ιδεολογικών δυνάμεων αλλά και κεντρικών πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα από το δεύτερο μισό του 19ου μέχρι τις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Θα διακρίνει όμως επίσης ότι οι εν λόγω πολιτικές ροπές δεν κατάφεραν να υποστασιοποιηθούν σε αυτόνομη πολιτική παρουσία – με εξαίρεση ίσως τον Θρόνο· ο χαρακτήρας τους παρέμεινε εξ αρχής αποσπασματικός και εργαλειώδης, προσανατολισμένος στη θεραπεία πολιτικών σκοπιμοτήτων και αναγκών της εποχής. Μέσα στο κλίμα που ακολούθησε τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ευρώπη, και τη Μικρασιατική καταστροφή, ο αντιφιλελεύθερος πολιτικός στοχασμός στην Ελλάδα εντάθηκε, αποκτώντας το ιδεολογικό βάθος που του έλειπε κατά την προηγούμενη περίοδο, χωρίς όμως να αποκτήσει, ακόμα και τότε, τη συστηματικότητα, και την κοινωνική διεισδυτικότητα που γνώρισε στην υπόλοιπη Ευρώπη.

Κλείνοντας την εισαγωγή αυτή θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά τους συνεργάτες του τόμου για την συν-εισφορά των ερευνητικών τους πορισμάτων και φυσικά τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη και την Κωνσταντίνα Σιμωνετάτου για την εκδοτική στοργή και επιμέλεια που επέδειξαν, αντίστοιχα.

ΜΑΡΙΟΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΕΣΣΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΟΝΑΡΧΙΑ. ΣΧΕΤΙΚΑ
ΜΕ ΤΟΥΣ ΟΡΟΥΣ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΔΥΝΑΣΤΙΚΗΣ
ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

Nomen est omen

Η απουσία συστηματικών μελετών για τον θεσμό της μοναρχίας, αποτελεί κενό στην κατανόηση της πολιτικής πραγματικότητας στην Ελλάδα του 19ου και του 20ού αιώνα. Παρόλο που η μοναρχία αποτέλεσε βασικό δομικό χαρακτηριστικό του πλέγματος εξουσίας στη χώρα – από καταβολής ελληνικού κράτους μέχρι το δημοψήφισμα του 1974 και με την εξαίρεση μικρών μόνο χρονικών διαστημάτων – παραμένει ένας θεσμός που δεν έχει προσεγγιστεί επαρκώς από τη έρευνα, παρά μονάχα αποσπασματικά. Η διαθέσιμη εικόνα – στο βαθμό που υφίσταται - παραμένει σε μεγάλο βαθμό δέσμια των αφηγηματικών σχημάτων και των ερμηνευτικών ταξινομήσεων μιας παλαιότερης ιστοριογραφικής παραγωγής. Ζητήματα καίριας σημασίας για την μελέτη και κατανόηση της δυναμικής του θεσμού μέσα στην ελληνική κοινωνία, όπως για παράδειγμα η δημόσια εικόνα της μοναρχίας, η πολιτική συμπεριφορά των εκάστοτε βασιλικών προσώπων, οι όροι με τους οποίους νομιμοποιείται η δυναστική εξουσία και οι σχέσεις που αναπτύσσονται με την εθνική ιδεολογία, χρειάζονται νέες προσεγγίσεις με βάση ανανεωμένα εργαλεία ανάλυσης.¹

---

1. Από την παλαιότερη βιβλιογραφία αξίζει να αναφερθούν τα έργα των Γεωργίου Ν. Φιλάρετου, *Ξενοκρατία και βασιλεία εν Ελλάδι (1821 - 1897)*, Αθήνα 1973 [α' εκδ. 1897], και Τάκη [Παναγιώτη] Ν. Πιπινέλη, *Η μοναρχία εν Ελλάδι 1833-1843*, Αθήνα 1932. Ωστόσο και οι δύο μελέτες απηγούν παλαιότερους ιστοριογραφικούς προβληματισμούς: η πρώτη καθοδηγείται από το ερμηνευτικό σχήμα της επιβολής των δυτικών πολιτικών προτύπων ερήμην των ντόπιων στοιχείων και αναγκών ενώ η δεύτερη, περιοριζόμενη μόνο στην περίοδο της οθωνικής απολυταρχίας, υπερτιμά το ειδικό βάρος της μοναρχίας έναντι των λοιπών θεσμικών διεκδικητών της πολιτικής εξουσίας, δηλαδή των κομμάτων, αντανακλώντας περισσότερο τους αντικοινοβουλευτικούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς της εποχής που η μελέτη γράφτηκε. Στην περίοδο της οθωνικής απολυταρχίας περιορίζεται και το, κλασικό πλέον, έργο του John Petropulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, τ. 1-2, Αθήνα 1985. Χρήσιμες επισημάνσεις περιέχουν και νεώτερες ιστοριογραφικές συμβολές, οι οποίες όμως δεν αποτελούν μελέτες της μοναρχίας per se: βλ. Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους (1830-1920)*, τ. 1-2, Αθήνα 2005, σ. 141-159, 299-303, 337, 447-464.

Το περίγραμμα της έρευνας που διατυπώνεται παρακάτω επιχειρεί να κάνει ένα βήμα στην κατεύθυνση αυτή χωρίς να φιλοδοξεί να διανύσει τροχιές που μόνο ευρύτερες συνθέσεις δύνανται να καλύψουν. Παρά τους περιορισμούς του όμως, το εγχείρημα αυτό δεν στερείται προοπτικής· απεναντίας, ελπίζεται ότι ίσως μπορέσει να δώσει λαβή σε κατοπινότερες ερευνητικές προσπελάσεις μεγαλύτερης εμβέλειας. Το κεντρικό επιχείρημα έχει να κάνει με τους όρους νομιμοποίησης της δυναστικής εξουσίας στην Ελλάδα του ύστερου 19^{ου} και των αρχών του 20ου αιώνα με ιδιαίτερο πεδίο αναφοράς την εθνική ιδεολογία – ή τουλάχιστον, συγκεκριμένες όψεις της. Ως «νομιμοποίηση» (legitimation) νοείται η διαδικασία εκείνη μέσω της οποίας μια εξουσία κερδίζει την αποδοχή των κυβερνωμένων διαμορφώνοντας συλλογικές πίστεις πάνω στην νομιμότητα της.²

Η προσέγγισή μας εκκινεί μεθοδολογικά αφ' ενός από τη θέση του Anthony Smith για την καταλυτική επίδραση που ασκούν οι προ-νεωτερικοί μύθοι πάνω στον χαρακτήρα, την πορεία και την ένταση των κατά τα άλλα νεωτερικών εθνικών ιδεών, και αφ' ετέρου τις παρατηρήσεις του Γιώργου Δερτιλή σχετικά με την λειτουργία του αλυτρωτικού εθνικισμού ως νομιμοποιητικού πεδίου της κρατικής εξουσίας γενικά, και του πολιτειακού καθεστώτος ειδικότερα, στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1830 – 1920.³ Η προοπτική που προτείνεται εδώ συνδιαλέγεται, επίσης, με παλαιότερες επισημάνσεις της έρευνας. Η Έλλη Σκοπετέα είχε από νωρίς διακρίνει ότι η Κωνσταντινούπολη – νοούμενη μέσα στο ελληνικό εθνικό φαντασιακό ως τόπος μυθικός, ξέχωρα από την υπαρκτή πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας – χρησίμευε ως μοχλός ταύτισης του ελληνικού θρόνου με το ελληνικό έθνος και κράτος. Το ζήτημα αυτό όμως δεν φαίνεται να κέντρισε το ενδιαφέρον της πέρα από κάποιες σύντομες παρατηρήσεις.⁴ Ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, από την άλλη πλευρά, ήταν ο πρώτος που επισήμανε, χωρίς όμως να αναλύσει περαιτέρω, το φαινόμενο του προσεταιρισμού συμβόλων της βυζαντινής παράδοσης εκ μέρους της μοναρχίας στην νεώτερη Ελλάδα, με στόχο την ενίσχυση της νομιμότητάς της (legitimacy), του

698-699, 710-711, 764-766, 825-832, και Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, τ. 1-2, Αθήνα 2005, σ. 145-148, 237-239, 371-374, 511-513, 515-516, 671-672, 731-732, 854-855, 1097. Για τα προβλήματα και τις νέες κατευθύνσεις της έρευνας σχετικά με την μοναρχία στην Ελλάδα, βλ. Νίκη Μαρωνίτη, «Βασιλευομένη δημοκρατία. Λόγοι και πρακτικές (1864-1910)», Αντώνης Λιάκος, Έφη Γαζή (επιμ.), *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2008, σ. 91-118.

2. Roger Scruton, *A Dictionary of Political Thought*, Λονδίνο 1982, σ. 264.

3. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους*, τ. 2, σ. 825-832· Anthony D. Smith, *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*, Λονδίνο 2009, σ. 23-104.

4. Έλλη Σκοπετέα, *Το 'Πρότυπο Βασίλειο' και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, σ. 273-286.

δικαιώματός της δηλαδή να ασκεί εξουσία.⁵ Για τον Κιτρομηλίδη, το φαινόμενο αυτό είναι καρπός της επίδρασης των ιστοριογραφικών θεωριών του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου στην ελληνική εθνική ιδεολογία, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1880 και μετά. Αντίθετα, εδώ προσδιορίζεται μια παλαιότερη πηγή: μια προνεωτερική προφητική παράδοση με αντισλαμικό και αντιοθωμανικό χαρακτήρα, η οποία ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα είχε διασταυρωθεί με τις ιδέες και τις αξίες του ελληνικού εθνικισμού.

Το πλαίσιο

Οι απαρχές της περιόδου που μας απασχολεί σηματοδοτούνται από μια επανάσταση, μια εκθρόνιση, έναν καινούργιο βασιλιά και ένα καινούργιο σύνταγμα κατά την διετία 1862-1864. Ορόσημο μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα ήταν η υιοθέτηση της αρχής της δεδηλωμένης το 1875 και η εξομάλυνση του πολιτικού βίου της χώρας, όπως αυτή αποτυπώθηκε στην δεκαετή περίοδο του δικομματισμού, με τα κόμματα του Τρικούπη και του Δηλιγιάννη. Η περίοδος αυτή της πολιτικής ομαλότητας έληξε το 1893 με την πτώχευση του ελληνικού κράτους και την κρίση των ετών 1893-1899· κρίση πρωτίστως εθνική η οποία βάθυνε μετά την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, αλλά και κρίση πολιτική η οποία σηματοδότησε την σταδιακή αναδιάταξη του πολιτικού στίβου μετά το τέλος του αιώνα. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην λεγόμενη περίοδο της ανασύνταξης, από το 1899 έως το 1909, η χώρα γνώρισε τέσσερις εκλογικές αναμετρήσεις και ένδεκα κυβερνητικούς σχηματισμούς. Σταδιακά άρχισαν να γίνονται αισθητές οι εντάσεις και αναταράξεις που αποτέλεσαν τις απαρχές του κοινωνικού ζητήματος. Η στρατιωτική επέμβαση στο Γουδί το 1909 - καρπός της ευμετάβλητης σχέσης των παραμέτρων που αναφέρθηκαν πιο πάνω - ήρθε να κλείσει την εν λόγω περίοδο ανοίγοντας, όπως συμβαίνει πάντοτε στην ιστορία, την αυλαία μιας άλλης.⁶

Μέσα σε αυτό το διάστημα το ελληνικό κράτος με συγκεκριμένες ρυθμίσεις νομοθετικού περιεχομένου - όπως την θέσπιση της καθολικής ψηφοφορίας με το Σύνταγμα του 1864 και την διανομή των εθνικών γαιών από τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο το 1871 - κατάφερε να καταστήσει τα αγροτικά στρώματα κύρια πηγή τροφοδότησης της θεσμικής νομιμοποίησης του. Το αυξανόμενο βάρος που απέκτησε ο αγροτικός κόσμος στην εκλογική διαδικασία άρχισε

5. Paschalis M. Kitromilides, "On the Intellectual Content of Greek Nationalism: Paparigopoulos, Byzantium and the Great Idea", David Ricks, Paul Magdalino (επιμ.), *Byzantium and Modern Greek Identity*, Άλντερσοτ 1998, σ. 25-33.

6. Πρβλ. Νίκη Μαρωνίτη «Η εποχή του Γεωργίου Α΄. Πολιτική ανανέωση και αλυτρωτισμός», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 5, Αθήνα 2003, σ. 9-36.

βαθμιαία να αποδίδει στον κοινοβουλευτισμό τον χαρακτήρα του εγγυητή της εθνικής ενότητας. Στο επίπεδο της εθνικής ιδεολογίας από την άλλη πλευρά άρχισε να κυριαρχεί, όλο και περισσότερο όσο πλησιάζουμε στα τέλη του 19ου αιώνα, το τρίσημο ιστοριογραφικό σχήμα του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Μετά το Συνέδριο του Βερολίνου το 1878 οι ελληνικές στοχοθεσίες άρχισαν να συγκρούονται ανοικτά με τους εθνικισμούς των γειτονικών βαλκανικών λαών αναγορεύοντας τους Σλάβους εν γένει, και ειδικότερα τους Βούλγαρους, στο ρόλο των «εχθρών του Έθνους» που μέχρι τότε μονοπωλούσαν σχεδόν οι Τούρκοι.

Οι επαναλαμβανόμενες κρίσεις του Ανατολικού Ζητήματος, με τις κρίσιμες για τη χώρα παραφύαδες του, το Κρητικό και το Μακεδονικό, έδωσαν στον εθνικισμό την ιδεολογική πρωτοκαθεδρία μέσα στο ελληνικό βασίλειο. Από το 1864 μέχρι το 1890 ο βασιλιάς και τα κόμματα ήρθαν αντιμέτωποι με τρεις σημαντικές καμπές του Ανατολικού Ζητήματος: την Κρητική επανάσταση του 1866-1869, τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878, και την κρίση στην Ανατολική Ρωμυλία του 1885-1886. Αλλά ούτε η τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα ήταν ανέφελη αφού τα Κρητικά του 1896 οδήγησαν στη κήρυξη του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897, ενώ λίγο πιο ύστερα, με την αυγή του 20ού αιώνα, το Μακεδονικό άρχισε να αιμορραγεί. Το εθνικό ζήτημα λοιπόν με τις διάφορες μορφές του, ήταν το υπ' αριθμόν ένα πρόβλημα που καλούνταν να διαχειρισθεί η ανώτατη εξουσία στην Ελλάδα.

Αναλαμβάνοντας την εξουσία ο Γεώργιος Α' είχε ήδη ένα παράδειγμα προς αποφυγή: τον προκάτοχο του Όθωνα, η πλειοδοσία του οποίου στον μεγαλοϊδεατισμό⁷ δεν τον είχε βοηθήσει καθόλου να διατηρήσει τα διεθνή του ερείσματα και, τελικά, τον ίδιο του τον θρόνο. Όμως η στάση που είχε επιλέξει, και είχε πληρώσει ακριβώς ο Όθωνας, δεν είχε μόνο μειονεκτήματα, είχε και αρετές. Οι εθνικές ιδέες είχαν μεγάλη ένταση και επιρροή σε ευρέα τμήματα του πληθυσμού ήδη από τις πρώτες δεκαετίες της ελληνικής ανεξαρτησίας Η εθνική

7. Παρ' όλο που ο όρος χρησιμοποιήθηκε ευρύτερα και χρησιμοποιείται ακόμα (και εδώ) υπό την έννοια κυρίως της εδαφικής επέκτασης του ελληνικού βασιλείου, θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η «Μεγάλη Ιδέα» - όρος με ασάφεια σχεδόν εγγενή- χρησιμοποιήθηκε μέσα στον 19ο αιώνα και υπό την έννοια της εσωτερικής ανασυγκρότησης του κράτους αλλά και υπό την έννοια της ελληνικής πολιτιστικής ηγεμονίας στην Ανατολή. Βλ. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα 2019, σ. 61-73. Κλασική, πλέον, είναι η τριμερής περιοδολόγηση της τροχιάς της Μεγάλης Ιδέας από το 1830 έως το 1880 που πρότεινε στο έργο της η Έλλη Σκοπετέα (*Το πρότυπο βασίλειο*, σ. 249-324). Σε μια πρόσφατη μελέτη, ο Βασίλης Κρεμμυδάς (*Η Μεγάλη Ιδέα. Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*, Αθήνα 2010) διατύπωσε την άποψη ότι μετά την δεκαετία του 1850 η Μεγάλη Ιδέα φθίνει σταθερά για να τερατίζει οριστικά τον βίο της γύρω στα 1880. Είναι φανερό ότι το επιχείρημα που αναπτύσσεται εδώ δεν συμμερίζεται αυτή την οπτική.

ενσωμάτωση των αλύτρωτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παρέμεινε το κυριότερο αίτημα της ελληνικής κοινωνίας σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Ήταν ένα αίτημα που στηριζόταν εξίσου στον ρεαλισμό της προσδοκίας και στον παραλογισμό της φοβικής ανασφάλειας που διακατείχε το νεαρό κρατίδιο απέναντι στην καταρρέουσα Αυτοκρατορία. Όπως και ο προκάτοχος του στο θρόνο, ο βασιλιάς Γεώργιος αντιλήφθηκε γρήγορα ότι ο λόγος και, ευρύτερα, η ιδεολογία του αλυτρωτικού εθνικισμού ήταν το ευχερέστερο κανάλι επικοινωνίας με τον λαό.⁸

Η λαϊκή υποστήριξη ήταν απαραίτητη για την επίτευξη ενός μακροπρόθεσμου και ενός βραχυπρόθεσμου στόχου του θρόνου: μακροπρόθεσμος στόχος ήταν η ταύτιση της ευημερίας του έθνους με την μακροημέρευση του Βασιλιά και των απογόνων του στη χώρα· βραχυπρόθεσμος στόχος ήταν η ενδυνάμωση της βασιλικής εξουσίας, η αναβάθμιση του κύρους του στέμματος, η θωράκιση του ίδιου του Μονάρχη και της δυναστείας του απέναντι στις επαναλαμβανόμενες κρίσεις αμφισβήτησης που αντιμετώπιζε. Είναι αλήθεια ότι η ανασφάλεια που αισθανόταν το στέμμα σε σχέση με την απήχησή που είχε στην ελληνική κοινωνία δεν ήταν μικρή. Σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές μοναρχίες, τα κοινωνικά ερείσματα της βασιλείας στην Ελλάδα ήταν ισχνά και ευμετάβλητα.⁹

Ο γενικά προσαρμοστικός και πολιτικά επιδέξιος Γεώργιος είχε σαν κεντρικό άξονα της πολιτικής του την ενίσχυση των ερεισμάτων νομιμοφροσύνης απέναντι στον μοναρχικό θεσμό μέσα από το πλέγμα των εθνικών ιδεών, μάλιστα δε σε περιόδους κρίσεων και δοκιμασιών. Όταν στην κρίση του 1897, ο Γεώργιος συνειδητοποίησε ότι ποικίλοι εναλλακτικοί εκφραστές των εθνικών ιδεών, όπως τα κοινοβουλευτικά κόμματα και οι εθνικοί σύλλογοι, φιλοδοξούσαν να εγγράφουν σοβαρές κοινωνικές και πολιτικές υποθήκες, αποφάσισε να συνταχτεί ανοιχτά με τους θιασώτες της εμπλοκής σε πόλεμο. Και όταν η αποδοκιμασία και το αίσθημα εξευτελισμού που ακολούθησαν την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 έφτασαν να απειλήσουν την μοναρχία, όπως και το σύνολο πολιτικό σύστημα της εποχής, ο Γεώργιος ανανέωσε τα υλικά και συμβολικά ερείσματα της δυναστικής εξουσίας με μια σειρά από στρατηγικές προβάλλοντας, από το 1900 μέχρι το 1908, τον διάδοχο Κωνσταντίνο

8. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους*, τ. 2, σ. 828· Μαρωνίτη, «Βασιλευόμενη δημοκρατία», σ. 101-108.

9. Αυτό ήταν ένα πρόβλημα που είχε αντιμετωπίσει και ο προκάτοχος του Γεωργίου στο θρόνο ο οποίος, σύμφωνα με την διατύπωση του John Petropulos, είχε κληθεί «[...] να εδραιώσει την εξουσία του σε μια χώρα που δεν διακρινόταν ούτε για τα ισχυρά μοναρχικά της αισθήματα ούτε για την αφοσίωση της [στο πρόσωπο του ιδίου]». Βλ. Petropulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, τ. 1, σ. 175.

«ως το δυναμικό alter ego της εθνικής ‘αναγεννημένης’ βασιλείας».¹⁰ Έτσι ο διάδοχος κατέστη κύριος πόλος σύγκλισης των μοναρχικών πολιτικών τάσεων της ελληνικής κοινωνίας καθώς μεγάλα τμήματα των αγροτικών αλλά και των μεσαίων-ανώτερων στρωμάτων είδαν στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου όχι μόνο έναν μελλοντικό μονάρχη, αλλά κάτι περισσότερο: έναν χαρισματικό ηγέτη.¹¹

Φαίνεται όμως ότι η χαρισματικότητα του Κωνσταντίνου προδιαγραφόταν από πολύ νωρίς. Ο πατέρας του άλλωστε ήταν ένας άνθρωπος που δούλευε μεθοδικά, και σε οικογενειακή βάση, και δεν άφηνε τα πράγματα στην τύχη. Οι χαρισματικές ιδιότητες του Κωνσταντίνου απέρρεαν, κατ’ αρχήν, από την ονοματοδοσία του. Αξίζει να σταθούμε περισσότερο στο γεγονός αυτό. Ο Εδουάρδος Ντριώ, σε ένα βιβλίο που έγραψε για τον Κωνσταντίνο αρκετά χρόνια αργότερα, αναφέρει ότι το όνομά του διαδόχου επιλέχθηκε την ημέρα που γεννήθηκε κατόπιν απαίτησης του ελληνικού λαού. Να πώς:

Η νεαρά Βασίλισσα Όλγα, σύζυγος του Βασιλέως Γεωργίου Α΄, είχε γεννήσει το πρώτον της τέκνον, ένα υιόν [την 21^η Ιουλίου 1868]. Το πλήθος είχε συρρεύσει αναρίθμητον εις την ευρείαν πλατείαν του Συντάγματος, υπό τα παράθυρα των βασιλικών Ανακτόρων. Ο Βασιλεύς Γεώργιος ενεφανίσθη επί του εξώστου με το νεογέννητον εις τας αγκάλας του. Είπε: Πως θα το πούμε; Κωνσταντίνον! Κωνσταντίνον! ηγέρθη διάτορος, ομόφωνος, ισχυρά ως λαίλαψ του λαϊκού ωκεανού η κραυγή: Κωνσταντίνον! Κωνσταντίνον!¹²

Τι ήταν όμως αυτό που έκανε τον «λαϊκό ωκεανό» να κραυγάζει «Κωνσταντίνος»; Τις ίδιες εκείνες μέρες, ο Φίλιππος Ιωάννου, καθηγητής της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και τέως Πρύτανης, γνωστός για την ευχέρειά του στα αρχαία ελληνικά, είχε αναλάβει να συντάξει για την ευτυχή περίπτωση μία Ωδή εκ μέρους του συλλόγου των καθηγητών του κορυφαίου πνευματικού ιδρύματος. Εκεί διαφαίνεται ότι το συγκεκριμένο όνομα δεν ήταν απλώς μια κατάλληλη επιλογή από το ελληνικό, θρησκευτικό ή εθνικό, πάνθεον αλλά κάτι περισσότερο:

Χαίρε Κωνσταντίνε, όμορφε και αγαπημένε βλαστέ! [...] όνομα πολύ αγαπητό σε όλους τους Έλληνες, όνομα που θυμίζει σε όλους τους Χριστιανούς της Ανατολής την ευτυχία, τη δύναμη και τη δόξα των περασμένων αιώνων. Χωρίς αμφιβολία ο λαός ο οποίος έχει τόσο υποφέρει, ο λαός του Χριστού θα σκουπίσει τα δάκρυα

10. Μαρωνίτη, «Βασιλευμένη δημοκρατία», σ. 115.

11. Στο ίδιο, σ. 108-118. Για την (βεμπεριανής καταγωγής) έννοια της χαρισματικής ηγεσίας μέσα στο πλαίσιο της εθνικιστικής ιδεολογίας βλ. Vivian Ibrahim, Margit Wunsch (επιμ.), *Political Leadership, Nations and Charisma*, Οξφόρδη 2012.

12. Εδουάρδος Ντριώ, *Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος. Θρόνος και ιστορία*, Αθήνα 1930, σ. 28.

του μόλις θα ακούσει το όνομα σου, αυτό το αγαπημένο όνομα το οποίο ξυπνά [στο λαό] όλες τις προσδοκίες του [espérances].¹³

Λιγότερο ποιητικός, όπως πάντα, ο Ανδρέας Συγγρός αναφέρεται στα απομνημονεύματα του στην τελετή της βάπτισης του διαδόχου, η οποία έλαβε χώρα ένα περίπου μήνα αργότερα, τον Αύγουστο του 1868:

Αι εορταί της βαπτίσεως ήσαν πράγματι μεγαλοπρεπείς, αλλά προ πάντων συγκινητικά, διότι η Ελλάς απέκτα τέλος Βασιλόπαιδα, βαπτιζόμενον εν τη πίστει της ορθοδόξου εκκλησίας και φέροντα το όνομα «Κωνσταντίνος», το οποίον παντός Έλληρος την καρδίαν εκ παραδόσεως συγκινεί, πολύ δε μάλλον συνεκίνηε τότε, οπότε οι Έλληνες έζων μάλλον διά της φαντασίας ή διά της θετικότητος.¹⁴

Το όνομα «Κωνσταντίνος», λοιπόν, φαίνεται ότι είχε πιο σύνθετα σημαινόμενα από όσα θα μπορούσαν να του αποδοθούν εκ πρώτης όψεως. Δεν ήταν μονάχα ένα όνομα με βασιλικές, και ταυτόχρονα θρησκευτικές, συνυποδηλώσεις, ένα όνομα που θα ήταν κατάλληλο να συντροφεύσει στον βίο του τον πρώτο διάδοχο - και μάλιστα τον πρώτο ορθόδοξο διάδοχο - που αποκτούσε το

13. Έχοντας χρηματίσει διδάσκαλος των ελληνικών της Αμαλίας κατά τη διάρκεια της μνηστείας της με τον Όθωνα (1836), επιμελητής της βασιλικής βιβλιοθήκης, και δις Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών (1848-1849 και 1857-1858), ο Φίλιππος Ιωάννου (1796-1880), εκδιώχθηκε το 1862 από το Πανεπιστήμιο λόγω των φιλικών του αισθημάτων προς τον Όθωνα αλλά επανήλθε ένα μόλις χρόνο μετά. Την εποχή που έγραφε το ποίημα ήταν διευθυντής της πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης. Η Ωδή του είναι γραμμένη στην Ομηρική - συνοδεύεται όμως από μετάφραση του Νικολάου Ι. Σαρίπολου στα Γαλλικά, απ' όπου και η νεοελληνική μετάφραση που παρατίθεται εδώ. Βλ. Φίλιππος Ιωάννου, *Ωδή γενέθλιος εις την αισίαν γέννησιν του άνακτος Κωνσταντίνου, διαδόχου του βασιλικού της Ελλάδος θρόνου, ποιηθείσα εξ ονόματος του συλλόγου των καθηγητών της εν Αθήναις Ακαδημίας και ευλαβώς προσενηχθείσα τοις μεγαλειότατοις αυτού γονεύσι, Γεωργίω τω Α' Βασιλεί της Ελλάδος και Όλγα τη Βασιλίση*, Αθήνα 1868. Το φυλλάδιο δεν έχει αριθμηση σελίδων· αν η αριθμηση αρχίσει από το εξώφυλλο, το ελληνικό κείμενο ξεκινά στη σ. 5 ενώ το γαλλικό στη σ. 8.

14. Ανδρέας Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τ. 2, Αθήνα 1908, σ. 173. Τρία χρόνια μετά, όταν τα γενέθλια του διαδόχου γιορτάστηκαν με τη θεμελίωση του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου στην Αθήνα, ο αρχιτέκτονας του έργου Λύσανδρος Καυταντζόγλου χαρακτήρισε το γεγονός εκπλήρωση των πόθων «απάσης της Ελληνικής φυλής». Βλ. Λύσανδρος Καυταντζόγλου *Λόγος εις την θεμελίωσιν του ιερού ναού του Αγίου Κωνσταντίνου του τιζομένου εις μνήμην της του βασιλικού διαδόχου γεννήσεως, εκφωνηθείς τη 19η Μαρτίου 1871 ενώπιον του Βασιλέως, της Βασιλίσσης και των Βασιλοπαίδων*, Αθήνα 1871, σ. 3. Ενδεικτικοί είναι και οι στίχοι που παραθέτει η Μαριλίτσα Μητσού από το (ασφαλώς κατοπινότερο) τραγούδι του Κλέωνα Τριανταφυλλού με τίτλο «Βασιλιά!»: «Θυμάσαι σαν παντρεύτηκες πόσα 'παμε τραγούδια / και με το πρώτο σου παιδί πώς χτύπησ' η καρδιά μας; / [...] και πώς εφτερωθήκανε μ' αυτό τα όνειρά μας;»· βλ. Μαριλίτσα Μητσού, «Εκαστος τόπος έχει την πληγή του. Ο αντίλογος στον μεγαλοϊδεατισμό», Παντελής Βουτουρής, Γιώργος Γεωργής (επιμ.), *Ο ελληνισμός στον 19ο αιώνα. Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, Αθήνα 2006, σ. 73, υποσημ. 23.

ελληνικό βασίλειο από την ίδρυση του. Ήταν κάτι περισσότερο: ένα όνομα με ιδιαίτερο συμβολικό φορτίο – όνομα που είχε τη δυνατότητα να ανακαλεί ένδοξες μνήμες και να οικοδομεί μεγάλες προσδοκίες στο εθνικό φαντασιακό και μάλιστα, όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Συγγρός, «εκ παραδόσεως». Για να καταλάβουμε καλύτερα αυτό το «εκ παραδόσεως» δεν χρειάζεται να πάμε παρά σαράντα χρόνια πίσω, στο 1828.

Το όνομα

Τον Ιούνιο του 1828 ο βρετανός περιηγητής Charles McFarlane βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη. Τα πνεύματα εκεί ήταν ταραγμένα. Οι Ρώσοι είχαν μόλις εισβάλει στα κυρίως εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ξεκινώντας μια ακόμα σύρραξη με την Υψηλή Πύλη, τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1828-1829. Σύμφωνα με τον McFarlane, μια γενικά αξιόπιστη πηγή για την περίοδο,¹⁵ ο Σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ προχώρησε τον ίδιο μήνα, τον Ιούνιο, στην έκδοση δύο διαταγμάτων σχετικά με τους υπόδουλους Ορθόδοξους. Το πρώτο απευθυνόταν στον Οικουμενικό Πατριάρχη¹⁶ και όριζε να γράφει μια δέηση υπέρ του Σουλτάνου (να είναι ευτυχής, το χέρι του να δυναμώσει στη μάχη, και να νικήσει τους Ρώσους). Αυτό όμως που έχει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι το δεύτερο διάταγμα, το οποίο απευθυνόταν στους πιστούς:

[...] η υποχρεωτική αυτή δέηση συνοδεύεται από ένα άλλο διάταγμα το οποίο διαβάζεται στις ορθόδοξες εκκλησίες αρκετές Κυριακές [...] σύμφωνα με το διάταγμα αυτό, ήταν η βούληση του Σουλτάνου, το ευρέως διαδεδομένο ελληνικό όνομα Κωνσταντίνος να μην χρησιμοποιείται πλέον. [γιατί] ακουγόταν μισητό στα αυτιά των Οθωμανών. Τι θα μπορούσε να επιδιώκει ο [Σουλτάνος] Μαχμούτ

15. Ο Σκοτσέζος Charles McFarlane (; – 1858) έμεινε στην Κωνσταντινούπολη από τον Απρίλιο 1827 έως τον Οκτώβριο 1828. Ένα χρόνο μετά (1829) κυκλοφόρησε στην Αγγλία το βιβλίο του με τίτλο *Constantinople in 1828* το οποίο διαβάστηκε και σχολιάστηκε αρκετά την εποχή εκείνη. Τον ίδιο χρόνο (1829) το βιβλίο κυκλοφόρησε μαζί με ένα επίμετρο του συγγραφέα σε δεύτερη, δίτομη αυτή τη φορά, έκδοση, την οποία χρησιμοποιήσαμε εδώ: *Constantinople in 1828. A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces with an Account of the Present State of the Naval and Military Power, and of the Resources of the Ottoman Empire, Second edition: to which it is added an appendix containing remarks and observations to the Autumn of 1829*, τ. 1-2, Λονδίνο 1829. Για τον McFarlane και τα έργα του βλ. Leonora Navari, *Greece and the Levant: the Catalogue of the Henry Myron Blackmer Collection of Books and Manuscripts*, Λονδίνο 1989, λήμματα 1047-1049, σ. 221-222. Παρ' όλο που ο McFarlane ήταν κατά κύριο λόγο αυτόπτης μάρτυς των περιγραφόμενων, αξιοποιούσε επίσης τις πληροφορίες κάποιου Constantine Zohrab, ο οποίος ήταν γόνος γνωστής Αρμενικής οικογένειας της Πόλης με βρετανικές διασυνδέσεις: βλ. σχετικά Reinhold Schiffer, *Oriental Panorama: British Travelers in 19th century Turkey*, Άμστερνταμ 1999, σ. 386.

16. Πρόκειται για τον Αγαθάγγελο Α΄ (26 Σεπτεμβρίου 1826 – 5 Ιουλίου 1830).

με αυτή τη σκαιά προσπάθεια ανάμειξης στο δικαίωμα των αναδόχων, ανδρών και γυναικών, [να βαφτίζονται έτσι τα παιδιά] δεν γνωρίζω.¹⁷

Αμέσως μετά ο βρετανός περιηγητής διατυπώνει γενικά την υπόθεση ότι η απαγόρευση μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι το όνομα υπενθύμιζε στους Ορθόδοξους ότι κάποτε η Κωνσταντινούπολη τους ανήκε, αφήνοντας να εννοηθεί ότι ήταν κατά κάποιο τρόπο ύποπτο ή επικίνδυνο για την οθωμανική νομιμότητα. Πέραν αυτού όμως, ο ίδιος ομολογεί ότι δεν γνωρίζει κάτι άλλο. Εάν διατηρηθεί μέσα στο γενικό πλαίσιο στο οποίο διατυπώνεται, η υπόθεση αυτή είναι προβληματική. Γιατί εάν οι Οθωμανοί ήθελαν να αποφύγουν ένα όνομα για τις - κατά τα άλλα πασιδηλες - βυζαντινές συνδηλώσεις του και μόνο, θα το είχαν απαγορεύσει από παλιά – κάτι που εμφανώς δεν συνέβαινε: όπως σημειώνει ο McFarlane το όνομα «Κωνσταντίνος» ήταν ήδη «ευρέως διαδεδομένο». Ο ίδιος μάλιστα τονίζει με κάποιο χιούμορ τη σύγχυση που επικράτησε στους Ρωμιούς της Πόλης αμέσως μετά την έκδοση της διαταγής καθώς όλοι όσοι ονομαζόταν έτσι, έπρεπε από τη μια μέρα στην άλλη, έξω από το σπίτι τους τουλάχιστον, να υιοθετήσουν άλλο όνομα.¹⁸ Άρα το πλαίσιο θα πρέπει να εξειδικευθεί. Η σουλτανική απαγόρευση με άλλα λόγια θα πρέπει να είχε σχέση με τη συγκυρία, με τα γεγονότα που έτρεχαν: γνωρίζουμε ότι τον Ιούνιο του 1828 ο Τσάρος Νικόλαος Α΄ επικεφαλής μιας γιγαντιαίας ρωσικής στρατιάς πέρασε τον Δούναβη αφού προηγουμένως, κατά τους μήνες Απρίλιο και Μάιο, ο ρώσος αρχιστράτηγος Peter Wittgenstein είχε εισβάλλει στη Βλαχία και τη Μολδαβία. Ποια θα μπορούσε να είναι η σχέση της ρωσικής εισβολής και προέλασης στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με το όνομα «Κωνσταντίνος»;

Αν μεταφερθούμε από την Κωνσταντινούπολη στο Παρίσι ένα χρόνο μετά, ίσως βρεθούμε εγγύτερα στην απάντηση αυτού του ερωτήματος. Στο Παρίσι λοιπόν, στα 1829, ο νεαρός τότε φοιτητής, και μετέπειτα γνωστός ποιητής, Αλέξανδρος Σούτσος δημοσιεύει το πρώτο μεγάλο έργο του, μια «Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης», και μάλιστα από τις πρώτες του είδους.¹⁹ Στο σημείο που αναφέρεται στην προετοιμασία του Αγώνα από την Φιλική Εταιρεία, και ιδιαίτερα στη δράση του Αθανασίου Τσακάλωφ, ο αναγνώστης πληροφορείται ότι το όνομα «Κωνσταντίνος» σχετιζόταν «εκ παραδόσεως» με κάποιες προφητείες που μιλούσαν για ένα βασιλιά ο οποίος είχε αποστολή από τον Θεό να νικήσει στρατιωτικά τους Οθωμανούς και να ανακαταλάβει την Κωνσταντινούπολη. Οι δοξασίες αυτές φάνηκαν χρήσιμες στον Τσακάλωφ και στους άλλους ηγέτες

17. McFarlane, *Constantinople in 1828*, τ. 2, Λονδίνο 1829, σ. 53-54.

18. Στο ίδιο σ. 54. Ας θυμίσουμε εδώ ότι ο συνήθης πληροφοριοδότης του McFarlane λεγόταν ο ίδιος Κωνσταντίνος. Πρβλ. υποσημ. 15.

19. Alexandre Soutzo, *Histoire de la révolution grecque*, Παρίσι 1829.

της Εταιρείας οι οποίοι διακήρυτταν, άλλωστε, ότι η πηγή της προετοιμαζόμενης επανάστασης ήταν δήθεν ρωσική:

Ο Τσακάλωφ, παρουσιαζόμενος ως ένας απεσταλμένος του Τσάρου, μεγάλωσε την Εταιρεία με μια αξιολαβή ταχύτητα. Τα πνεύματα [Les esprits] τέθηκαν στη διάθεση της επανάστασης: σύμφωνα με μια παράδοση, διαδεδομένη σε όλη την Ελλάδα, η οθωμανική αυτοκρατορία όφειλε να αφανισθεί από ένα ξανθό γένος [race blonde] το οποίο προερχόταν από τον Βορρά. Αυτή η πεποίθηση διατηρήθηκε από πατέρα σε γιο, ότι η πόλη της Κωνσταντινούπολης, την οποία ίδρυσε ο Κωνσταντίνος, και η οποία θα χανόταν από έναν άλλο Κωνσταντίνο, μέλλει να ανακαταληφθεί από έναν πρίγκιπα με το ίδιο όνομα. Αυτός ο τελευταίος, πιστευόταν, δεν ήταν άλλος από τον Μέγα Δούκα [Κωνσταντίνο], πιθανό διάδοχο [héritier présomptif] του θρόνου της Ρωσίας. Η Αποκάλυψη του Αγίου Ιωάννου, ερμηνευμένη από ένα καλόγερο του Άθω, ερχόταν προς στήριξη [venait à l' appui] της άποψης αυτής. Ο Αγαθάγγελος, ένα προφητικό βιβλίο γραμμένο με το μεγαλόπρεπο ύφος του Ησαΐα, προέβλεπε την καταστροφή των Οθωμανών προσδιορίζοντας τον χρόνο της στην αρχή του δέκατου ένατου αιώνα. Όλες αυτές οι ιδέες διευκόλυναν με έναν αποτελεσματικό τρόπο τα σχέδια του Τσακάλωφ ο οποίος κατάφερε σε μικρό χρονικό διάστημα να προσελκύσει στην Εταιρεία την πλειοψηφία των Κλεφτών, των ναυτικών και των προεστών της Ελλάδας.²⁰

Το όνομα «Κωνσταντίνος» λοιπόν είχε ένα νόημα μυστικό και προφητικό διότι, όπως πιστευόταν ευρέως, επρόκειτο για το όνομα του χριστιανού βασιλιά που ήταν εκ Θεού προορισμένος να καταλύσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία και να ξανακάνει την Κωνσταντινούπολη χριστιανική. Την εποχή εκείνη ο βασιλιάς αυτός ταυτιζόταν με τον Μεγάλο Δούκα της Ρωσίας.²¹ Από

20. Στο ίδιο, σ. 19· για τη μετάφραση του χωρίου ευχαριστώ τη Ρένη Παπαδάκη. Ο Εμμανουήλ Ξάνθος πάντως στα απομνημονεύματά του τα οποία γράφει βέβαια μετά την Επανάσταση, μέσα στο κλίμα του ελληνικού βασιλείου, και εκδίδει το 1845 εμφανίζεται λακωνικότερος του Σούτσου σχετικά με το θέμα αναφέροντας απλά ότι «[...] ήθελον ωφεληθή οι Αρχηγοί αυτής [της Εταιρείας] εκ της προλήψεως την οποίαν προ αιώνων οι δουλωθέντες Έλληνες είχαν, ότι εκ της Ρωσίας, ως ομοθήσκου, θέλει προέλθει η ελευθέρωσις των από την Τουρκικήν τυραννίαν»· βλ. Εμμανουήλ Ξάνθου, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εν Αθήναις 1845, σ. 12. Νομίζω ωστόσο ότι ο όρος «πρόληψις», που χρησιμοποιεί ο Ξάνθος σε συνδυασμό με τον χρονικό προσδιορισμό «προ αιώνων» δεν είναι τυχαίος. Οι περισσότερες δυτικές πηγές της εποχής, άλλωστε, χρησιμοποιούν συχνά τον ίδιο όρο προκειμένου να αναφερθούν στον αντι-ισλαμικό προφητισμό των ορθόδοξων υπόδουλων. Βλ. για παράδειγμα, τη μαρτυρία του Walsh στην μεθεπόμενη υποσημείωση αλλά και την άποψη του Walter Christmas, διατυπωμένη σχεδόν ένα αιώνα μετά, σελ. 36 εδw.

21. Ο Αλέξανδρος Σούτσος εννοεί προφανώς τον εγγονό της Μ. Αικατερίνης, Κωνσταντίνο Παύλοβιτς (1779-1831), - με τη διαφορά όμως ότι ο τελευταίος, κατά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του, υπήρξε αναγκαίος ή επίδοξος διάδοχος [héritier apparent] και όχι πιθανός διάδοχος του θρόνου [héritier présomptif] όπως αναφέρεται στο κείμενο. Η διαφορά των δύο τίτλων

το απόσπασμα διακρίνεται ότι οι συγκεκριμένες προφητείες δεν στερούνταν σύνδεσης με κανονικά βιβλία της Εκκλησίας, όπως η Αποκάλυψη του Ιωάννη, και ότι το γεγονός αυτό μάλλον ενίσχυε την αξιοπιστία τους. Φαίνεται, τέλος, ότι όσοι τα πίστευαν αυτά ήταν πολλοί, τόσο στον ελληνικό χώρο όπως μας βεβαιώνει ο Αλέξανδρος Σούτσος, όσο και μέσα στην ίδια την Κωνσταντινούπολη, όπως μας βεβαιώνει ο Robert Walsh, εφημέριος της βρετανικής πρεσβείας κατά τη δεκαετία του 1820 – γεγονός που πιθανότατα εξηγεί τη σουλτανική απαγόρευση του ονόματος που αναφέρθηκε προηγουμένως.²² Για να ιχνηλατήσουμε όμως τη

έγκειται στο γεγονός ότι ο αναγκαίος ή επίδοξος διάδοχος, αντίθετα με τον πιθανό, παραμένει κληρονόμος του θρόνου ακόμα κι αν γεννηθεί έτερος κατιών στη βασιλική οικογένεια. Η ιστορία γύρω από το πρόσωπο του Κωνσταντίνου Παύλοβιτς είναι γνωστή: η Αικατερίνη Β', κάνοντας σχέδια για την αντικατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με μία ορθόδοξη αυτοκρατορία υπό τον τύπο της Βυζαντινής, έδωσε στο δευτερότοκο τέκνο του υιού της Παύλου Α' το όνομα «Κωνσταντίνος», φροντίζοντας παράλληλα την γλωσσική εξοικειώσή του μικρού πρίγκιπα με τα ελληνικά. Δηλωτική των ιδεών που έτρεφε τότε η Αικατερίνη για τον εγγονό της είναι η συμβολική παράσταση στο verso του μεταλλίου που κόπηκε με αφορμή την γέννησή του: το βρέφος Κωνσταντίνος εικονίζεται στα χέρια της μητέρας-Ρωσίας η οποία πλαισιώνεται από δύο γυναικείες μορφές, την Ελπίδα και την Θρησκεία. Στο φόντο εμφανίζεται ένας μικρός ανατέλλων αστέρας στα αριστερά, και ο ναός της Αγίας Σοφίας στα δεξιά, ενώ πάνω από τις μορφές εμφανίζεται θείο φως με την επιγραφή «η ένωση των τριών». Για την εικόνα του μεταλλίου βλ. Gregory L. Bruess, *Religion, Identity and Empire: A Greek Archbishop in the Russia of Catherine the Great*, Νέα Υόρκη 1997, σ. 238. Για την περιγραφή της συμβολικής παράστασης βλ. *The Foreign Review and Continental Miscellany*, II (1828), p. 241. Παρ' όλο που η Αικατερίνη υπαναχώρησε τελικά, φαίνεται ότι το αποκαλούμενο «ελληνικό σχέδιο» της δεν έμεινε χωρίς ανταπόκριση: είναι γνωστή η ύπαρξη ενός μνημονίου που διαβιβάστηκε στην Αικατερίνη μέσα στον δεύτερο Ρωσοτουρκικό πόλεμο (1787-1792), το οποίο αναφερόταν στην ετοιμότητα του ελληνικού γένους να εξεγερθεί αποδεχόμενο τον Κωνσταντίνο Παύλοβιτς ως μελλοντικό αυτοκράτορα του Βυζαντίου. Βλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 190. Κατά το μεγαλύτερο μέρος της βασιλείας του πρωτότοκου αδελφού του Αλέξανδρου Α', ο Κωνσταντίνος Παύλοβιτς παρέμενε αναγκαίος διάδοχος του ρωσικού θρόνου. Όμως μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου, τον Δεκέμβριο 1825, ο Κωνσταντίνος αρνήθηκε τον θρόνο με αποτέλεσμα ο αμέσως επόμενος αδελφός, Νικόλαος Παύλοβιτς, να στεφθεί Τσάρος ως Νικόλαος Α', μετά από 25 μέρες ακυβερνησίας και ένα στρατιωτικό κίνημα υπέρ του Κωνσταντίνου, το κίνημα των Δεκεμβριστών, το οποίο πνίγηκε στο αίμα. Τα γεγονότα αυτά, τα οποία ήταν πρόσφατα στο διάστημα που μεσολάβησε μέχρι το 1829, οπότε εκδόθηκε το έργο του Σούτσου, ίσως ώθησαν τον Φαναριώτη συγγραφέα να προτιμήσει τον κομψότερο, από διπλωματική άποψη, τίτλο "héritier présomptif" για τον Κωνσταντίνο Παύλοβιτς.

22. Ο Robert Walsh χρημάτισε εφημέριος της βρετανικής διπλωματικής αποστολής στην Κωνσταντινούπολη, ακολουθώντας τον διορισμό του Λόρδου Stragford ως πρεσβευτή τον Φεβρουάριο του 1821. Αναχώρησε μαζί με την ανάκληση της πρεσβείας Stragford το 1825 και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη το 1830 για μια δεύτερη περίοδο διαμονής που κράτησε ως το 1835. Η πρώτη περίοδος του Walsh στην Κωνσταντινούπολη οδήγησε στη συγγραφή του έργου *Narrative of a Journey from Constantinople to England* το οποίο κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στις αρχές του 1828. Όμως οι διεθνείς εξελίξεις - ιδιαίτερα η κήρυξη του Ρωσοτουρκικού

διαδρομή από τον διάδοχο του θρόνου της Ρωσίας στον επίδοξο διάδοχο του θρόνου της Ελλάδας πρέπει να εγκύψουμε στο περιεχόμενο της παράδοσης αυτής καθώς και σε ένα γεγονός καθοριστικής σημασίας για την πορεία της στη νεώτερη εποχή: την συνάντησή της με τον ελληνικό εθνικισμό.

πολέμου στις αρχές καλοκαιριού 1828 - ανάγκασαν τον συγγραφέα να προχωρήσει σε μία δεύτερη, συμπληρωμένη έκδοση μέσα στην ίδια χρονιά (1828). Η τρίτη έκδοση έλαβε χώρα ένα χρόνο μετά (1829), ενώ το έργο είχε και τέταρτη έκδοση το 1831, γεγονός που δείχνει ότι ήταν αρκετά δημοφιλές. Βλ. Navari, *Greece and the Levant*, λήμμα 1764, σ. 372. Η αντιπαράβολή της πρώτης με τη δεύτερη έκδοση αποκαλύπτει μια μικρή αλλά ενδιαφέρουσα προσθήκη που έκανε ο συγγραφέας στο αρχικό κείμενο σχετικά με τον Κωνσταντίνο Παύλοβιτς. Γράφοντας για τους Ρωμιούς της Πόλης, και ειδικότερα τους Φαναριώτες, ο Walsh αναφέρει χαρακτηριστικά ότι παρά την εξαιρετικά δυσχερή θέση στην οποία βρίσκονται μετά την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης «[...] δεν απελπίζονται ποτέ αλλά εξακολουθούν ακόμα να προσβλέπουν στην ευημερία και την ανεξαρτησία. Αυτό το αίσθημα διατηρείται ζωντανό εξαιτίας ορισμένων προλήψεων, μιας πίστης σε προφητείες και [ενός αισθήματος] αναμονής για την πραγματοποίηση τους στην οποία πιστεύουν τόσο [πολύ οι ίδιοι] όσο πιστεύουν και οι Τούρκοι» (α' έκδ. σ. 258· β' έκδ. σ. 289). Σε άλλο σημείο του βιβλίου ο Walsh αναφέρει ότι οι Οθωμανοί, έχοντας επηρεαστεί από τον βυζαντινό προφητισμό, είναι πεπεισμένοι ότι η μοίρα της Κωνσταντινούπολης συνίσταται στο να κερδίζεται και να χάνεται από άτομα που έχουν ίδια ονόματα σε διαφορετικές ιστορικές εποχές. Τα εν λόγω ονόματα είναι Μωάμεθ (Σουλτάνος), Γρηγόριος (Πατριάρχης) και Κωνσταντίνος (Αυτοκράτορας). Ο Walsh επισημαίνει την σύμπτωση και των τριών ονομάτων κατά την εποχή εκείνη και υπογραμμίζει ότι παρ' όλο που ο Πατριάρχης [Γρηγόριος] έχει κρεμαστεί και ο Κωνσταντίνος [Παύλοβιτς] έχει αποποιηθεί το στέμμα, οι Οθωμανοί «ακόμα πιστεύουν ότι τα πράγματα θα συμβούν όπως η μοίρα τα έχει ορίσει, και ότι ο μοιραίος συνδυασμός των ονομάτων Μωάμεθ, Γρηγόριος και Κωνσταντίνος, μέλλει να αφανίσει την εξουσία τους από την Ευρώπη». Το χωρίο παραμένει ίδιο στις δύο εκδόσεις (α' έκδ. σ. 37-38· β' έκδ. σ. 50-51). Στο παράρτημα του βιβλίου παρατίθεται το πλήρες κείμενο μιας από τις προφητείες η οποία, όπως γράφει ο Walsh, «κυκλοφορεί αυτή την εποχή ανάμεσά τους» εννοώντας τους Οθωμανούς (α' έκδ. σ. 398-400· β' έκδ. σ. 436-438). Πρόκειται για τον λεγόμενο «Χρησμό του τάφου του Μεγάλου Κωνσταντίνου», για τον οποίο βλ. σχετικά C. J. G. Turner, "An Oracular Prophecy Attributed to Gennadius Scholarius", *Ελληνικά* 21 (1968), σ. 40-47, και Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Χρησμολογικό εικονογραφημένο μονόφυλλο των αρχών του 18ου αιώνα», *Μνήμων* 7 (1978), σ. 46-59. Στην α' έκδοση (σ. 258) ο Walsh ταυτίζει τον όρο «Ξανθό γένος» που αναφέρεται στο κείμενο του χρησμού με τους Ρώσους ενώ αφήνει αταύτιστο τον μεσσία-ελευθερωτή που αναφέρεται επίσης (α' έκδ. σ. 258). Στην β' έκδοση ωστόσο, η οποία κυκλοφόρησε μετά την έναρξη του Ρωσοτουρκικού πολέμου, ο Walsh **εκφράζει την βεβαιότητα** ότι το πρόσωπο αυτό είναι ο Κωνσταντίνος Παύλοβιτς (σ. 290). Αξίζει να σημειωθεί ότι οι προφητικές δοξασίες γύρω από τον Κωνσταντίνο μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ξεπερνούσαν τα όρια των ορθόδοξων κοινοτήτων. Σύμφωνα με αναφορά του Προτεστάντη ιεραπόστολου J. R. T. Lieder από το Δέλτα του Νείλου, χρονολογημένη 3 Αυγούστου 1829, οι χριστιανοί Κόπτες της περιοχής επικαλούνταν προφητείες που προέβλεπαν ότι σε διάστημα ενάμιση χρόνου ο Κωνσταντίνος Παύλοβιτς θα κατέλυε την Οθωμανική αυτοκρατορία και θα έπαιρνε την Αίγυπτο. Βλ. *Church Missionary Record detailing the Proceedings of the Church Missionary Society for the year 1830*, Λονδίνο 1830, σ. 158.

Ο μύθος

Για πολλούς αιώνες, από την ύστερη αρχαιότητα έως τον 18ο αιώνα, σε μια ευρεία περιοχή, από την Ευρώπη ως την Μέση Ανατολή, η οποία περιλάμβανε διαφορετικούς και συχνά αλληλοσυγκρουόμενους πολιτισμούς, κυκλοφορούσε ένα σύνολο ιδεών όχι μονάχα για την δημιουργία αλλά και για το τέλος του κόσμου. Οι ιδέες αυτές με τον καιρό πήραν τη μορφή ενός ρεύματος σκέψης με εσχατολογικό και αποκαλυπτικό χαρακτήρα. Το ρεύμα αυτό συνιστούσε επίκαιρο χώρο μεταξύ της εβραϊκής, της χριστιανικής, και της ισλαμικής θρησκείας υφαίνοντας έναν καμβά πάνω στο οποίο οι θρησκείες αυτές ανταλλάσσαν συχνά μοτίβα και θέματα. Τούτων δοθέντων, μπορεί να ειπωθεί ότι η εσχατολογική και αποκαλυπτική σκέψη στην χριστιανική, και ιδιαίτερα στην υστεροβυζαντινή της εκδοχή, είναι η μήτρα της παράδοσης που εξετάζουμε εδώ. Πρόκειται για την χρησμολογία: μία απόκρυφη παράδοση υστεροβυζαντινών και μεταβυζαντινών προφητειών, γνωστών με τον όρο «χρησμοί», μέσω των οποίων διάφοροι, συνήθως ψευδώνυμοι, συγγραφείς, εκφράζοντας τα αισθήματα της αγωνίας και ανασφάλειας απέναντι στην εξάπλωση του Ισλάμ, διαβεβαίωναν τους χριστιανούς ότι η κυριαρχία των μουσουλμάνων επρόκειτο να ανατραπεί σε ένα προσδιορισμένο σημείο του μέλλοντος χρόνου.²³ Οι προρρήσεις της χρησμολογίας εγγράφονταν στην εσχατολογική πρόσληψη του κόσμου, διέθεταν όμως μία, μικρή έστω αλλά διακριτή, απόσταση από την καθαρά εσχατολογική και αποκαλυπτική σκέψη.²⁴ Δεν είχαν, άλλωστε, όλοι οι χρησμοί αποκαλυπτικές αναφορές.²⁵ Τα γραπτά κείμενα, αλλά και οι προφορικοί θρύλοι, της παράδοσης αυτής ήταν εξαιρετικά εύπλαστα, τόσο ώστε να συνταιριάζουν με (και με τις κατάλληλες προσθήκες να προσαρμόζονται σε) εντελώς διαφορετικά χωροχρονικά, άρα και πολιτικά πλαίσια: είναι ακούνητως χαρακτηριστικό ότι υπόδουλοι και κύριοι μοιράζονταν αρκετές από τις ιδέες της χρησμολογίας - οι δεύτεροι περισσότερο ως πληρωμή των δικών

23. Αλέξανδρος Καριώτογλου, *Ισλάμ και χριστιανική χρησμολογία. Από τον μύθο στην πραγματικότητα*, Αθήνα 2000, σ. 13-50.

24. Με τα λόγια του Σπύρου Ασδραχά: «[Οι προρρήσεις] δεν ήταν υποχρεωτικό να εγγράφονται πάντα στο συνολικό σχήμα της Αποκάλυψης και να συνδέονται έτσι αναγκαστικά με τη Δεύτερη Παρουσία· ανήκαν στην εσχατολογική πρόσληψη του κόσμου, όχι αποκλειστικώς στο σχήμα που πρόβλεπε αυτή». Βλ. Σπύρος Ασδραχάς «Το ποθούμενο», *Ιστορικά Απεικασματα*, Αθήνα 1995, σ. 108. Για το ίδιο ζήτημα πρβλ. Αστέριος Αργυρίου, «Εσχατολογική γραμματεία και σκέψη κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας», *Θεολογία* 59/2 (1988), σ. 308-322.

25. Βλ. για παράδειγμα τους «Χρησμούς του Λεόντα του Σοφού»· Cyril Mango, «The Legend of Leo the Wise», study XVI, Cyril Mango, *Byzantium and its Image*, Λονδίνο 1984, σ. 59-93.

τους αμαρτιών.²⁶ Σε κάθε περίπτωση όμως, από τη χριστιανική τουλάχιστον πλευρά, υπήρχε ένα σταθερό σημείο αναφοράς: ο μύθος της ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης ύστερα από μια περίοδο απώλειας - αρχικά μέσω ενός μεσσιανικού Βασιλιά-Λυτρωτή και, σε υστερότερη περίοδο, μέσω ενός μεσσιανικού Λαού-Λυτρωτή.

Η τύχη της Κωνσταντινούπολης, λοιπόν, ήταν το κυριότερο ζήτημα που απασχολούσε την χρησιμολογική παράδοση - όχι το τέλος του κόσμου.²⁷ Από τη σκοπιά αυτή αναφύονταν δύο κρίσιμες ερωτήσεις στις οποίες οι χρησιμολογικοί μύθοι φιλοδοξούσαν να απαντήσουν: πότε επρόκειτο να ανακτηθεί η Κωνσταντινούπολη (και συνεπώς η Βυζαντινή Αυτοκρατορία) από τους Χριστιανούς - η λεγόμενη «Ανάσταση» στην γλώσσα της παράδοσης αυτής - και ποιος ήταν ο Βασιλιάς ή ο Λαός-Λυτρωτής που ήταν προορισμένος από τον Θεό να φέρει σε πέρας αυτή την αποστολή. Οι απαντήσεις στα δύο αυτά σημεία ήταν συνήθως κωδικοποιημένες μέσα στο προφητικό κείμενο με παραλήπτες, κατ' αρχήν, τους ανθρώπους της εποχής που γραφόταν το ίδιο το κείμενο και, κατά δεύτερον, τους ανθρώπους μιας άλλης, μεταγενέστερης εποχής. Το γεγονός ότι η «Ανάσταση» αναμενόταν να λάβει χώρα ενδοϊστορικά, μέσω ενός μεσσιανικού μεν, αλλά απόλυτα εγκόσμιου παράγοντα, έδινε στη χρησιμολογία πολιτικό χαρακτήρα - όχι βέβαια με τα σημερινά κριτήρια αλλά με τα κριτήρια της προ-νεωτερικότητας: μιας εποχής όπου το θαύμα, το μαγικό και το φανταστικό ήταν αποδεκτά ως δομικά και λειτουργικά στοιχεία της ανθρώπινης καθημερινότητας, τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο κοινότητας.²⁸ Η χρησιμολογία λοιπόν είχε τη δική της λογική η οποία με τα σημερινά δεδομένα θα μπορούσε, αβασάνιστα ίσως, να τοποθετηθεί στη σφαίρα της κοινής δεισιδαιμονίας. Το ίδιο εύκολα θα μπορούσαν να αποδοθούν στη χρησιμολογία στοιχεία που η ίδια, στην παραδοσιακή της τουλάχιστον μορφή, δεν διέθετε. Η «Ανάσταση» που επαγγελόταν οι προφητείες, για παράδειγμα, δεν ήταν το αποτέλεσμα μιας σειράς δυναμικών ενεργειών της υπόδουλης κοινότητας των Ορθοδόξων. Απεναντίας, ήταν το αποτέλεσμα της θείας βούλησης και, κυρίως, των οργάνων που την εξέφραζαν: ενός μεσσιανικού Βασιλιά ή /και ενός μεσσιανικού Λαού - Λυτρωτή που θα έρχονταν να ελευθερώσει το Γένος από την «αιχμαλωσία» σε έναν προαποφασισμένο χρόνο ο οποίος μπορούσε να γίνει γνωστός μόνο με την διαμεσολάβηση του προφητικού λόγου. Η κοινότητα των

26. Ασδραχάς, «Το ποθούμενο», σ. 109. Πρβλ. και την μαρτυρία του Walsh, *υποσημ. 22*.

27. Αργυρίου, «Εσχατολογική γραμματεία», σ. 315-316.

28. Πρόκειται για την κοσμοθεωρητική εκείνη στάση που χαρακτηρίζει τις προνεωτερικές κοινωνίες την οποία ο Αντώνης Λιάκος προσφυώς ονομάζει «θαυματουργικό ρεαλισμό» στο έργο του *Αποκάλυψη, ουτοπία και ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Αθήνα 2011, σ. 75-77. Πρβλ. και ολόκληρο το σχετικό κεφάλαιο, στο ίδιο σ. 75-96.

πιστών, κοντολογίς, δεν ήταν το υποκείμενο αλλά το αντικείμενο της επαγγελόμενης λύτρωσης. Για τους λόγους αυτούς το συγκεκριμένο πλαίσιο ιδεών έχει αποκληθεί αλλού «μεσσιανισμός».²⁹

Με την σταδιακή άνοδο της Ρωσικής Αυτοκρατορίας στο διεθνές προσκήνιο μέσα στον 18ο αιώνα, και τις επαναλαμβανόμενες πολεμικές αντιπαραθέσεις με τους Οθωμανούς, ο Λαός-Λυτρωτής – το «ξανθό γένος» στη γλώσσα της χρησιμολογίας – κατέληξε να ταυτιστεί με τους Ρώσους στη συνείδηση όσων υπόδουλων έτρεφαν αισθήματα πίστης στη χρησιμολογία. Η «ρωσική προσδοκία» όπως έχει εύστοχα αποκληθεί η τάση αυτή,³⁰ δηλαδή η προφητική προσδοκία της κατάλυσης του οθωμανικού ζυγού από τους Ρώσους, αφού διέγραφε μια αξιοπρόσπεκτη τροχιά στα χρόνια του Μ. Πέτρου,³¹ έφτασε στο απόγειό της την εποχή των Ρωσοτουρκικών πολέμων του ύστερου 18ου αιώνα, προσλαμβάνοντας άλλοτε λιγότερο κι άλλοτε περισσότερο εξορθολογισμένες εκδοχές.³² Φαίνεται όμως ότι με τη μια ή την άλλη μορφή, η «ρωσική προσδοκία» κατάφερε να επιβιώσει και μετά το τέλος των Ρωσοτουρκικών πολέμων, μέσα στην εποχή της ανάπτυξης και της ωρίμανσης του ελληνικού εθνικού κινήματος. Τα λεχθέντα από τον Αλέξανδρο Σούτσο, αλλά και άλλες μαρτυρίες, εκεί κατατείνονται.³³ Όπως δείχνει μάλιστα το απόσπασμα που παραθέσαμε πρωτότερα, η πίστη στην έλευση ενός Λαού-Λυτρωτή δεν απέκλειε καθόλου την πίστη στην έλευση ενός Βασιλιά –Λυτρωτή· ίσα ίσα μάλλον την συμπλήρωνε.

29. Βλ. Marios Hatzopoulos 'Ancient Prophecies, Modern Predictions': *Myths and Symbols of Greek Nationalism*, Πανεπιστήμιο του Λονδίνου / LSE (διδακτορική διατριβή), 2005, σ. 8-21. Τον όρο με το νόημα που έχει εδώ χρησιμοποιήσει πρώτος ο Αστέριος Αργυρίου. Βλ. Asterios Argyriou, *Les exégèses grecques de l'apocalypse à l'époque turque (1453-1821). Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 93-113. Το συγκεκριμένο πλαίσιο ιδεών αναφέρεται συχνά στη βιβλιογραφία ως «χιλιασμός». Βλ. για παράδειγμα Traian Stoianovich, "Prospective: Third and Fourth Levels of History", Traian Stoianovich, *Between East and West. The Balkan and the Mediterranean Worlds*, τ. 4: *Material Culture and Mentalités: Land, Sea, Destiny*, Νέα Υόρκη 1995, σ. 93-113· επίσης, βλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 169-197. Για τους λόγους για τους οποίους ο όρος «μεσσιανισμός» κρίνεται εννοιολογικά και αναλυτικά προτιμότερος από τον όρο «χιλιασμός», βλ. την υπό έκδοση εργασία μου "Prophetic Structures of the Ottoman-ruled Orthodox Community in a Comparative Perspective: Some Preliminary Observations", Paschalis M. Kitromilides, Sophia Mathaiou (επιμ.), *Greek-Serbian Relations (18th – 19th centuries)*, IHR/NHRF.

30. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 169-197.

31. Νικόλας Πίσσης, «Τροπές της 'Ρωσικής Προσδοκίας' στα χρόνια του Μεγάλου Πέτρου», *Μνήμων* 30 (2009), σ. 37-59.

32. Η «ρωσική προσδοκία» αποτέλεσε μια από τις κύριες νομιμοποιητικές βάσεις της εξέγερσης στην Πελοπόννησο το 1770 στην οποία η ελληνική ιστοριογραφία του 19ου και του 20ού αιώνα απέδωσε αναδρομικά εθνικό περιεχόμενο. Βλ. Νίκος Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Αθήνα 2007.

33. Βλ. για παράδειγμα τη μαρτυρία του Walsh, *Narrative of a Journey*, σ. 48-51.

Οι πρωτεργάτες του ελληνικού επαναστατικού ακτιβισμού, από τον Ρήγα Φεραίο μέχρι τη Φιλική Εταιρεία, έθεσαν τον βυζαντινό και μεταβυζαντινό μεσσιανισμό στην υπηρεσία των πολιτικών τους επιδιώξεων, ανασηματοδοτώντας τα θρησκευτικο-πολιτικά του σημαίνοντα με σημανόμενα εθνικού περιεχομένου. Μπορεί οι μεσσιανικοί μύθοι, στην παραδοσιακή τους μορφή, να επαγγέλονται μια θεόσταλη απελευθέρωση της οποίας οι φορείς δεν μιλούσαν και πολλά ελληνικά, ωστόσο με την πάροδο του χρόνου είχαν καταφέρει να σχηματίσουν ένα στρώμα παραδοσιακών ιδεών και πεποιθήσεων σχετικά με μία, αέναα επικείμενη, συλλογική «Ανάσταση». Στην εποχή του Εθνικισμού, οι πεποιθήσεις αυτές φάνηκαν ικανές να υπηρετήσουν τις πολιτικές επιδιώξεις των οπαδών των εθνικών ιδεών στον ελληνικό χώρο νομιμοποιώντας το αίτημα της εξέγερσης στα μάτια των Ορθόδοξων μαζών.³⁴ Οι θιασώτες του ελληνικού εθνικισμού βοηθήθηκαν από το γεγονός ότι ο παραδοσιακός μεσσιανισμός στήριζε την επαγγελία της «Ανάστασης» σε ένα όργανο της θείας βούλησης το οποίο ήταν εγκόσμιο - ρόλο που οι ίδιοι μετέθεσαν στο συλλογικό υποκείμενο του ελληνικού έθνους.³⁵ Τώρα πια δεν ήταν οι Ρώσοι με τον Μέγαλο Δούκα Κωνσταντίνο Παύλοβιτς αυτοί που θα συνέτριβαν τους Οθωμανούς αλλά, κυρίως, οι ίδιοι οι εξεγερμένοι Έλληνες. Η ευχή για τις ελληνικές δυνάμεις που έγγραφε επί τούτου ο Επίσκοπος Έλους Άνθιμος τους πρώτους μήνες του 1821 είναι ενδεικτική:

Φώτισον ημάς [Θεέ] μιμητάς γενέσθαι και οπαδούς του αληθούς θεράποντός σου ευσεβούς βασιλέως Κωνσταντίνου, και αξιώσον ακούσαι της ουρανίου εκεινης φωνής 'εν τούτω νικάτε, απόγονοι Ελλήνων οι χριστώνυμοι. [...]'³⁶

Με το ίδιο πνεύμα, τα τρία επαναστατημένα νησιά Ύδρα, Σπέτσες και Ψαρά απευθύνθηκαν προς τον ορθόδοξο κλήρο τον Μάιο του 1821:

[...] Εξοντώσατε τους σφετεριστάς του θρόνου των Κωνσταντινών, αι ημέτεραι χείρες, αίτινες ετεινοντο εις τον ουρανόν μόνο δια τας προσευχάς, ας λάβωσι το ξίφος και τους πυρσούς [...] Ελευθερία πίστεως, ανεξαρτησία, πατρίς, ιδού η πολεμική υμών κραυγή.³⁷

34. Βλ. σχετικά Marios Hatzopoulos, "Oracular Prophecy and the Politics of Toppling Ottoman Rule in South-East Europe", *The Historical Review / La Revue Historique* 8 (2011), σ. 95-116.

35. Για τη διαδικασία αυτή βλ. Marios Hatzopoulos, "From Resurrection to Insurrection: 'Sacred' Myths, Motifs, and Symbols in the Greek War of Independence" Roderick Beaton, David Ricks, *The Making of Modern Greece. Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797-1896)*, Λονδίνο 2009, σ. 81-93.

36. Φωτάκος [Φώτιος Χρυσανθόπουλος], *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, Σταύρος Ανδρόπουλος (επιμ.), τ. 1, Αθήνα 1971, σ. 54, υποσημ. 1.

37. F.C.H.L. Pouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως ήτοι η αναγέννησις της*

Το γεγονός ότι ο «θρόνος των Κωνσταντίνων» έβρισκε μια θέση μέσα στον εθνικό Αγώνα συναρμολογούμενος με τα νεωτερικά ιδανικά της ανεξιθρησκίας, της πολιτικής ανεξαρτησίας και της πατρίδας, δεν σήμαινε καθόλου ότι οι παλαιές ιδέες και νοοτροπίες έπαυαν να υπάρχουν. Στις 2 Ιουνίου 1821 (21 Μαΐου π.η.), μέσα στο κλίμα των οθωμανικών αντιποίνων που ακολούθησαν το ξέσπασμα της επανάστασης ο βρετανός πρόξενος της Levant Company στη Σμύρνη Francis Werry, κατέγραψε στην αναφορά του ένα δραματικό επεισόδιο που είχε λάβει χώρα στην πόλη την προηγούμενη μόλις μέρα, παραμονή του Αγίου Κωνσταντίνου:

Η μέρα αυτή, η εορτή του Αγίου Κωνσταντίνου του ιδρυτή της Κωνσταντινούπολης έχει κοστίσει τις ζωές δεκαέξι Ελλήνων [...] [διότι] εχθές συνέχαιραν ο ένας τον άλλον φανερά (οι κατώτερες τάξεις) σχετικά με την έλευση της αυριανής ημέρας, [θεωρώντας τη] ως την ημέρα που είχαν ορίσει οι ουρανοί για την απελευθέρωσή τους από το ζυγό των Οθωμανών και την επαναφορά των Αυτοκρατόρων τους [their race of princes] στον θρόνο και στην κατοχή της Κωνσταντινούπολης. Οι Τούρκοι, οι οποίοι χθες μπήκαν στο Ραμαζάνι, το άκουσαν αυτό, και ξεκίνησαν τη νηστεία με ανθρωποθυσίες [...].³⁸

Παρ' όλα αυτά, ο μεσσιανισμός δεν ήταν το μοναδικό ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η μνήμη του Μεγάλου Κωνσταντίνου μπορούσε να ιδωθεί από μια θρησκευτική, και εν ταυτώ πολιτική, σκοπιά. Η μνήμη του αυτοκράτορα ο οποίος είχε συνταχθεί με τον Σταυρό συντρίβοντας τους εχθρούς του στο πεδίο της μάχης, είχε ιδρύσει μια χιλιόχρονη χριστιανική αυτοκρατορία, και μια Νέα Ιερουσαλήμ στο κέντρο της, αναγορευόμενος Άγιος και Μέγας από την Ανατολική Εκκλησία - η μνήμη αυτή, λοιπόν, φαίνεται ότι διέθετε αφ' εαυτού της την αναγκαία θερμοκρασία για την κρυστάλλωση συλλογικών αντιλήψεων αντίστασης απέναντι στην πολιτική και στρατιωτική κυριαρχία των Μουσουλμάνων. Το γεγονός αυτό δεν είχε διαφύγει από τους επαναστατημένους Έλληνες. Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων στον *Προτρεπτικό λόγο προς τους Έλληνες*, χρονολογημένο 1 Οκτωβρίου 1821, σημειώνει με νόημα ότι «ο μέγας άγιος Κωνσταντίνος και ηγιάσθη και δοξάζεται αιωνίως, ως στηρικτής της ευσεβείας, και ελευθερωτής της Εκκλησίας εκ του παρά των

Ελλάδος, μεταφρασθείσα υπό Ξενοφώντος Ζύγουρα, τ. 2, Αθήνα 1890, σ. 276. Αν πιστέψουμε τον Rouqueville, ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, κατά την κάθοδό του στην επαναστατημένη Πάτρα από τα Νεζερά (ή Νεζεροχώρια), στα τέλη Μαρτίου 1821, ανήγγειλε «εις τους Τούρκους, ότι ήρξατο αύθις διά τους Έλληνες αι ημέραι του Κωνσταντίνου». Στο ίδιο, σ. 181.

38. Δανειζόμαι το παράθεμα από τον Richard Clogg, και το κρίσιμης σημασίας, σχετικά την προβληματική που αναπτύσσεται εδώ, άρθρο του "The Byzantine Legacy in the Modern Greek World: The Megali Idea", study IV, Richard Clogg, *Anatolica: Studies in the Greek East in the 18th and 19th Centuries*, Λονδίνο 1996, σ. 266.

απίστων διωγμού».³⁹ Ο Γάλλος Claude Denis Raffanel αναφέρει – όχι χωρίς τον γνωστό αποτροπιασμό της δυτικής λογιόσύνης της εποχής για κάθε τι βυζαντινό – ότι η (επαναστημένη) Ελλάδα τον τιμά σαν ευεργέτη.⁴⁰ Σύμφωνα με τον Rouqueville, ένα ιερό κειμήλιο, ένας σταυρός, που συνδεόταν με τον Μ. Κωνσταντίνο έγινε δεκτό από τους Υδραίους τον Αύγουστο ή Σεπτέμβριο του 1822 ως «θείον σύμβολον της απελευθερώσεως αυτών».⁴¹ Η 21η Μαΐου, άλλωστε, η μέρα που εορτάζεται η μνήμη Κωνσταντίνου και Ελένης, ήταν μία από τις τρεις πιθανές ημερομηνίες κήρυξης της ελληνικής επανάστασης οι οποίες συζητήθηκαν στο σπίτι του Ανδρέα Λόντου, τον Ιανουάριο του 1821, στη λεγόμενη μυστικοσυνάντηση της Βοστίτσας.⁴²

Η αποστολή

Αν πάμε τώρα στα 1868 μπορούμε να αντιληφθούμε ότι η επιλογή του ονόματος «Κωνσταντίνος» για τον πρωτότοκο βασιλόπαιδα δεν ήταν τυχαία. Η ιδιαίτερη αύρα που απέπνεε το όνομα δεν μπορεί να διέλαθε από τον πάντοτε προσεκτικό Γεώργιο και την αυλή του – εκτός αν δεχτούμε άκριτα την εκδοχή του Ντριώ όπου ο βασιλιάς βγαίνει στον εξώστη της πλατείας Συντάγματος και ακούει το λαό από κάτω να του φωνάζει ένα όνομα.

Το καλοκαίρι του 1868, πάντως, ο εν γένει παρατηρητικός και εχέφρων Στέφανος Κουμανούδης είχε διακρίνει με σαφήνεια την αχλή του μύθου γύρω από το όνομα «Κωνσταντίνος». Η σκέψη που έκανε επ' αυτού – και την οποία διατυπώνει με χιούμορ στις ιδιωτικές σημειώσεις του – συνίσταται βασικά σε ένα υπολογισμό: εφόσον ο Κωνσταντίνος ήταν βρέφος το έτος 1868 και ο πατέρας του ο Γεώργιος Α΄ ήταν εικοσιτριών ετών, απέμενε μια σεβαστή χρονική περίοδος ωστόσο ο τελευταίος φθάσει στο τέρμα της ζωής του –

39. Κωνσταντίνος Οικονόμος εξ Οικονόμων, *Λόγοι*, επιμέλεια Θεόδωρος Σπεράντζας, τ. 1, Αθήνα 1971, σ. 296.

40. Claude Denis Raffanel, *Ιστορία των νεωτέρων Ελλήνων. Από της αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως υπό Μωάμεθ του Β΄ μέχρι του 1825, εκ του γαλλικού μεταφρασθείσα υπό Κοσμά Κοκκίδου*, Αθήνα 1861, σ. 11.

41. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. 4, σ. 108-109. Πρόκειται για ένα σταυρό που ο Μ. Κωνσταντίνος είχε δωρίσει στο Μονή των Βλαχερνών και ο οποίος φυλασσόταν στο Άγιο Όρος. Μεταφέρθηκε στην Ύδρα από τη Σαμοθράκη, μαζί όσους Αγιορείτες είχαν καταφύγει εκεί, από μια ναυτική μοίρα υπό τον Ανδρέα Μιαούλη. Σύμφωνα με τον Rouqueville ο εν λόγω «Σταυρός του Κωνσταντίνου» έγινε δεκτός με μεγάλες τιμές στην Ύδρα όπου με την ευκαιρία τελέστηκε μνημόσυνο για τα θύματα των σφαγών της Χίου. Πρβλ. επίσης στο ίδιο σ. 109-111.

42. Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715 και λήγουσα το έτος 1835*, τ. 1, Αθήνα 1839, σ. 102-103. Οι άλλες δύο ημερομηνίες ήταν η 25η Μαρτίου και η 23η Απριλίου.

περίοδος την οποία ο Κουμανούδης, με τα δεδομένα της εποχής, υπολόγιζε σε πενήντα χρόνια. Γράφει λοιπόν χαρακτηριστικά:

Αν Κωνσταντίνος έχασε, και Κωνσταντίνος πάλιν θέλει λάβη την Κωνσταντινούπολιν,⁴³ ως σταθερώς πιστεύομεν και θέλομεν να γίνη, ίνα οι χρησιμοί και τα πατροπαράδοτα αισθήματα και φρονήματα του Έθνους δικαιωθώσι και μείωσιν εν τιμή, άλλο τι έπεται προς θεού εκ τούτων, ή ότι θα έχωμεν κατά πάσας τας φυσικάς πιθανότητας ειρήνην εν τη Ανατολή επί πενήκοντα έτη εγγύησιν και ασφάλειαν των της Τουρκίας και Ελλάδος τωρινών κτήσεων; Εγώ δεν βλέπω άλλο· ο βασιλεύς ημών [Γεώργιος] μόλις προ μικρού εισήλθεν εις την ηλικίαν των ανδρών και το τέρμα της ανθρωπίνης συνήθους ζωής θα το φθάση φυσικώς μετά πενήκοντα έτη, ότε περίπου 73 ετών γινόμενος θα παραδώση τον θρόνον εις τον Κωνσταντίνον του και Κωνσταντίνον μας, όστις δη μέλλει να λάβη την Κωνσταντινούπολιν. Έως τότε λοιπόν η Διπλωματία της Δύσεως δύναται να κοιμάται ήσυχος ... [και] Ο Σουλτάνος ημπορεί κ' εκείνος να αναπνεύση μακράν αναπνοήν ένεκα γε ημών [...].⁴⁴

Παρά τον εύθυμο τόνο του αποσπάσματος καθίσταται σαφές ότι η συγκεκριμένη ονοματοδοσία είχε να κάνει ευθέως με τον αλυτρωτικό μεγαλοϊδεατισμό,⁴⁵ μια πολιτική στην οποία ο Όθωνας είχε επενδύσει πολλά και που ο Γεώργιος είχε έρθει με προγραμματικό στόχο να ανατρέψει – ή εν πάση περιπτώσει, να ανασχέσει. Οι μυθικές και μαζί αλυτρωτικές συνδηλώσεις του

43. Πρβλ. το Α' κεφάλαιο του Αγαθάγγελου – παρ' όλο που το ίδιο το κείμενο δεν συνδέει το όνομα «Κωνσταντίνος» με την ανάκτηση του «Βυζαντινού της Ανατολής βασιλείου», αλλά αντίθετα με την απώλειά του. Πέτρου Δ. Στεφανίτζη, *Συλλογή διαφόρων προρρήσεων*, Αθήνα 1838, σ. 149-151. Η πρώτη έντυπη έκδοση του Αγαθάγγελου, η οποία αποδίδεται στον Ρήγα Φεραίο, εμφανίζει το ίδιο χωρίο χωρίς καμιά παραλλαγή. Βλ. Αλέξης Πολίτης, «Η προσγραφόμενη στον Ρήγα πρώτη έκδοση του Αγαθάγγελου. Το μόνο γνωστό αντίτυπο», *Ερασιστής* 42 (1969), σ. 180.

44. Βλ. την εγγραφή 135 του αρχείου Κουμανούδη με τίτλο «Εγκαινιάσις νέας πολιτικής εν Ελλάδι», Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάγραμμα βιογραφίας*, Αθήνα 1999, σ. 238-240. Ας προστεθεί με την ευκαιρία ότι ο Κουμανούδης συνεχάρη προσωπικά τον βασιλιά Γεώργιο για την γέννηση του Διαδόχου ως μέλος της αντιπροσωπείας των Ανδριανοπολιτών στις 9 Οκτωβρίου 1868. Στο αρχείο Κουμανούδη σώζονται τέσσερα προσχέδια ευχών για τη γέννηση του Κωνσταντίνου, στα δύο από τα οποία εκφράζεται η ευχή το ελληνικό κράτος να γίνει «μεγαλύτερον και κοσμιώτερον», όροι που, όπως παρατηρεί η Ματθαίου, συνόψιζαν το όραμα που είχε ο Κουμανούδης για την Ελλάδα καθ' όλη τη διάρκεια του βίου του. Βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Κουμανούδης 1818-1899. Όψεις του βίου και της πολιτείας του*, Πανεπιστήμιο Κρήτης (διδακτορική διατριβή), 2004, σ. 145-146.

45. Πρβλ. και την μαρτυρία του Ανδρέα Συγγρού από την τελετή της βαπτίσεως του Κωνσταντίνου το ίδιο καλοκαίρι: «Εν τη εκκλησία ιστάμην πλησίον του πατρός Φιλήμονος, όστις διαρκώς έκλαιε δάκρυα χαράς, δοξάζων τον Θεόν, διότι τον ηξίωσε πριν αποθάνη να ιδη ένα Έλληνα βασιλόπαιδα Κωνσταντίνον, ωρισμένον υπό της Θείας Προνοίας να πληρώση τας ευχάς του όλου Ελληνισμού ως προς 'την Μεγάλην Ιδέαν'». Βλ. *Απομνημονεύματα*, τ. 2, σ. 173.

ονόματος του διαδόχου του ελληνικού θρόνου, όσο και το πλαίσιο κατανόησης τους, δεν φαίνεται να μεταβλήθηκαν σημαντικά στα χρόνια που ακολούθησαν. Το 1879, στον απόηχο του Συνεδρίου του Βερολίνου, ο συγγραφέας – δάσκαλος, κυρίως, στο επάγγελμα - Γεώργιος Θεόφιλος κυκλοφόρησε μια συλλογή πατριωτικών ύμνων και εμβατηρίων. Σε αυτή απευθυνόταν, μεταξύ άλλων, στο βασιλικό ζεύγος του Γεωργίου και της Όλγας χρησιμοποιώντας χρησιμολογικές αναφορές:

Ζεύγος φωτεινών αστέρων έρχεσαι εκ των Βορείων
 Το πεσόν να ανεγείρεις των Ελλήνων Μεγαλείον
 Η Ελλάς αγαλλομένη δέχεται τους Βασιλείς της
 Τους εντολοδόχους τούτους της μεγάλης εντολής της
 [...]

Έλληνες όθεν προθύμως εν ενώσει της φωνής μας,
 Ανακράξωμεν συμφώνως 'Ζήτωσαν οι Βασιλείς μας'
 Εξ αυτών δε θ' ανατείλη ο Διάδοχος εκείνος,
 Όστις θα κληθή βεβαίως Αυτοκράτωρ Κωνσταντίνος.
 Ούτω δ' αι γραφαί πληρούνται, Μία δ' Αυτοκρατορία,
 Η Ανατολή θα γείνη κραταιά και τρισολβία.⁴⁶

46. «Ύμνος εις τας Α.Α. Μ.Μ. τους Βασιλείς των Ελλήνων Γεώργιον και Όλγαν», Γεώργιος Θεόφιλος, *Πολεμική σάλπιγξ ήτοι ύμνοι των Βασιλέων και εθνεγερτήρια άσματα*, Αθήνα 1879, σ.7. Τα υπόλοιπα ποιήματα απευθύνονται στην εθνοφυλακή και στον στρατό, στον Κανάρη, στον Σλήμαν, καθώς και στον «μεγάλο πολίτη της Γαλλίας Λέοντα Γαμβέττα». Στον πρόλογο ο συγγραφέας σημειώνει ότι η ά έκδοση εξαντλήθηκε ενώ η ανά χείρας έκδοση είναι η β', τα έσοδα της οποίας παραχωρούνται στο ορφανοτροφείο νηπίων της Αθήνας. Για την ά έκδοση βλ. Φίλιππος Ηλιού, Πόπη Πολέμη, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Ηλεκτρονικός κατάλογος* [http://www.benaki.gr/bibliology/search_simple.asp], αρ. *1876.490. Ο δάσκαλος, αλλά και ειρηνοδίκης στο επάγγελμα, Γεώργιος Θεόφιλος ή Αγαγιώτης από την Κύμη (1822 -) ήταν αρκετά παραγωγικός συγγραφέας. Τα έργα του, τα οποία γνώρισαν διάφορες επανεκδόσεις, περιλαμβάνουν, εκτός από γραμματικά και γεωγραφικά εγχειρίδια για σχολική χρήση, μια επίτομη ιστορία της ελληνικής επανάστασης (ά' εκδ. 1860· βλ. Δημήτριος Γκίνης, Βαλέριος Μέξας, *Ελληνική βιβλιογραφία 1800-1863. Αναγραφή των κατά την χρονικήν ταύτην περίοδον οπουδήποτε ελληνιστί εκδοθέντων βιβλίων και εντύπων εν γένει*, Αθήνα 1939-1957, αρ *8203), μια επίτομη ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (ά' εκδ. 1864· Ηλιού – Πολέμη, αρ. *1864.146), ένα ιστορικό έργο για την Άλωση με βάση τον (Σ) Φραντζή (ά' εκδ. 1865· Ηλιού – Πολέμη, αρ. *1865.21), ένα έργο για τον τετραγωνισμό του κύκλου (ά' εκδ. 1877· Ηλιού – Πολέμη, αρ. *1877.520), μία βιογραφία του Ρήγγα Φεραίου (ά' εκδ. 1886· Ηλιού – Πολέμη, αρ. *1886.105), ένα έργο για τον στρατιωτικό και ιδιωτικό βίο των Αρχαίων Ελλήνων (ά' εκδ. 1895· Ηλιού – Πολέμη, αρ. *1895.155), και, τέλος, ένα έργο θρησκευτικού και εσχατολογικού περιεχομένου (ά' εκδ. 1895· Ηλιού – Πολέμη, αρ. *1895.436). Οι Γκίνης – Μέξας (αρ. *8203) ευρετηριάζουν λανθασμένα το όνομα από την γενική του ως «Γεώργιος Θεοφίλου»· έτσι αναφέρεται και από τους Βαγγέλη Καραμανωλάκη και Παναγιώτη Στάθη, «Ιστορίες για την άλωση στον πρώτο αιώνα του ελληνικού βασιλείου», Τόνια

Σε άλλο ποίημα της ίδιας συλλογής ο συγγραφέας απευθύνεται στον διάδοχο Κωνσταντίνο με όρους μεσσιανικούς:

Εκ των Ουρανών εστάλης εν τω μέσω των αιώνων
 Ο Διάδοχος ο μέλλων των του Βυζαντίου θρόνων.
 Στρατηλάτης των Ελλήνων τούτους θα καθοδηγήσης,
 Την του Κωνσταντίνου πόλιν ευκλεώς να ανακτήσεις.

[...]

Τον ναόν τον της Σοφίας, Συ, ω Άναξ, θα αγνίσης,
 Και Καθέδραν της θρησκείας, αύθις θ' αποκαταστήσεις
 Την Ανατολήν δε πάσαν μίαν Αυτοκρατορίαν,
 Συ θα καταστήσης, Άναξ, κραταιάν και τρισολβίαν.⁴⁷

Η συγκριτική ανάγνωση των δύο ποιημάτων του Γεώργιου Θεόφιλου - ολόκληρων και όχι τμηματικά όπως παρουσιάστηκαν εδώ - δείχνει ότι στα μάτια του ποιητή ο βασιλιάς Γεώργιος λειτουργούσε σαν σκεύος θείας εκλογής το οποίο, στην ουσία, προλείπει τον δρόμο για τον μεσσιανικό διάδοχο, τον Κωνσταντίνο.⁴⁸ Το δεύτερο ποίημα μάλιστα δείχνει ότι οι συμβολισμοί του ονόματος του διαδόχου δεν εξαντλούνταν στην συσχέτιση με τον ιδρυτή της Κωνσταντινούπολης μόνο, αλλά και με τον τελευταίο χριστιανό αυτοκράτορά της. Ήδη στον τίτλο του ποιήματος, ο ενδεκάχρονος τότε διάδοχος αποκαλείται Κωνσταντίνος ΙΒ΄.

Γνωρίζουμε ότι ο τελευταίος βυζαντινός αυτοκράτορας, Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος, ήδη από τα τελευταία προεπαναστατικά χρόνια, είχε εξαιρεθεί από την δριμεία κριτική που ασκούσαν οι οπαδοί του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στο βυζαντινό παρελθόν, αναγορευόμενος σε εθνικό σύμβολο αντίστασης και αυτοθυσίας απέναντι στους Οθωμανούς.⁴⁹ Η αποτίμηση αυτή του

Κιουσοπούλου (επιμ.), 1453: *Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, Ηράκλειο 2005, σ. 235-236. Ευχαριστώ θερμά τους Δαυίδ Αντωνίου και Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη για την πρόσβαση που μου παραχώρησαν στα στοιχεία της βάσης δεδομένων «Οι Λειτουργοί της Ανώτατης, Μέσης και Δημοτικής Εκπαίδευσης (19^{ος} αι.)».

47. «Ύμνος εις την Α. Υψηλότητα τον διάδοχον των ελληνικών θρόνων Κωνσταντίνον τον ΙΒ΄», Θεόφιλος, *Πολεμική Σάλπιγξ*, σ. 8.

48. Το σχήμα αυτό, φυσικά, επιδεχόταν μεταβολές. Σύμφωνα με τον Αστέριο Αργυρίου, ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης συσχέτιζε στον δημόσιο λόγο του τον Γεώργιο Α΄ με τον Βασιλιά-Λυτρωτή των χρησμών. Βλ. *Η Μεγάλη Ιδέα στο έργο του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη*, Ιωάννινα 2008, σ. 73-87.

49. Alexis Politis, "La conquista di Constantinopoli. Un caso particolare della ricezione di Bizancio nell'ideologia neogreca", *Niccolo Tommaseo: Poppolo e Nazioni Italiani, Corsi, Greci, Illirici. Atti del Convegno internazionale di Studi nel bicentenario della nascita di Niccolo Tommaseo, Venezia, 23-25 gennaio 2003*, Ρώμη - Πάδοβα 2004, σ. 415-433. Ο Αλέξης Πολίτης έχει εντοπίσει οκτώ

Κωνσταντίνου Παλαιολόγου δεν φαίνεται να άλλαξε ούτε με τον πόλεμο της ανεξαρτησίας ούτε, κατόπιν, στο ελληνικό βασίλειο.⁵⁰ Έχει επίσης υποστηριχθεί ότι η σύνδεση με τον τελευταίο αυτοκράτορα, αλλά και η μυθολογία η σχετική με την Κωνσταντινούπολη εν γένει, προσέδιδαν στον θεσμό της μοναρχίας στην Ελλάδα ένα πολύτιμο στοιχείο το οποίο ο ίδιος ο θεσμός δεν είχε: ελληνικότητα.⁵¹ Είναι λογικό να σκεφτεί κανείς ότι αν αυτό ίσχυε για τον Όθωνα, ίσχυε εξίσου και για την δυναστεία του Γεωργίου Α΄. Και αν οι Βαυαροί ανέχονταν προς όφελος τους τις λαϊκές δοξασίες για την Πόλη, όπως γράφει χαρακτηριστικά η Έλλη Σκοπετέα⁵², ο Γεώργιος δεν είχε λόγο να μην κάνει το ίδιο. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν η άνθιση της λαογραφίας στον ύστερο 19^ο αιώνα είχε φέρει στο προσκήνιο του δημόσιου λόγου τις λαϊκές προφορικές παραδόσεις για τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο ως «Μαρμαρωμένο Βασιλιά» ο οποίος κοιμάται εν κρυπτώ αναμένοντας την ώρα που ένας Άγγελος θα τον σηκώσει για να κατανικήσει τους Οθωμανούς και να πάρει πίσω την Πόλη. Οι φορείς της δημόσιας έκφρασης των θρύλων αυτών την εποχή εκείνη ήταν κορυφαίοι εκπρόσωποι της πνευματικής ζωής του τόπου όπως ο ποιητής και πεζογράφος Γεώργιος Βιζυηνός, ο οποίος στην πρώτη μεγάλη του ποιητική συλλογή αφιέρωσε ένα ολόκληρο ποίημα στον συγκεκριμένο μύθο, ο ιστορικός (και κατ' οίκον διδάσκαλος του διαδόχου Κωνσταντίνου) Σπυρίδων Λάμπρος ο οποίος επικαλούνταν τον μύθο του «Μαρμαρωμένου Βασιλιά» στους δημόσιους λόγους του, και φυσικά ο πατέρας της ελληνικής λαογραφίας Νικόλαος Πολίτης, ο οποίος με τις *Μελέτες* του έδωσε στον μύθο μια ξεχωριστή θέση μέσα στο πάνθεον της ελληνικής λαογραφίας.⁵³ Στην ίδια πνευματική χορεία ανήκε και ο

θετικές αναφορές στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, μέσα στην περίοδο 1816-1820, προερχόμενες από οπαδούς του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ο Πολίτης θεωρεί ότι το φαινόμενο περιοριζόταν σε μια συντηρητική ομάδα λογίων (Ιωάννης Ζαμπέλιος, Κωνσταντίνος Οικονόμος, Παναγιώτης Κοδριχάς, Νικόλαος Σκούφος, Διονύσιος Φωτεινός κ.ά.) οι οποίοι βρήκαν στο πρόσωπο του Παλαιολόγου ένα σύμβολο του επερχόμενου Αγώνα. Μπορεί να παρατηρήσει κανείς, ωστόσο, ότι αυτό που κατά κύριο λόγο έφερε τους λόγιους αυτούς κοντά στον τελευταίο βυζαντινό αυτοκράτορα είναι ένα στοιχείο που θα μπορούσε να γοητεύσει οποιοδήποτε οπαδό των εθνικών ιδεών, είτε συντηρητικός ήταν αυτός είτε προοδευτικός: η αυτόβουλη θυσία του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου για την «πατρίδα» και η ανυποχώρητη στάση του απέναντι στον εχθρό – και μάλιστα τον ίδιο ενάντια στον οποίο το ελληνικό έθνος ετοιμαζόταν τότε να εξεγερθεί. Βλ. σχετικά Marios Hatzopoulos, “Receiving Byzantium in Early Modern Greece (1820s – 1840s)”, Olivier Delouis, Anne Gouderc, Petre Guran (επιμ.), *Héritages de Byzance en Europe du Sud-Est à l' époque moderne et contemporaine* (Mondes Méditerranéens et Balkaniques 4), Αθήνα 2013, 227-228.

50. Στο ίδιο.

51. Σκοπετέα, *Το 'πρότυπο βασίλειο'*, σ. 178.

52. Στο ίδιο.

53. Γεώργιος Βιζυηνός, «Ο τελευταίος Παλαιολόγος» *Ατθίδες Αύραι*, Λονδίνο 1884 [α' εκδ.

Αχιλλέας Παράσχος ο οποίος, όταν έγραφε τους παρακάτω στίχους την δεκαετία του 1880, θεωρούνταν περίπου ο εθνικός ποιητής της Ελλάδας:

Σε είδα βρέφος, Χερουβείμ εις την κοιτίδαν έτι.
 Σε βλέπω κ' εις τα είκοσι, τα πτερωμένα έτη
 Αλλά και τρίτον θα ιδώ την όψιν Σου και πάλιν,
 Με Αρχαγγέλου οφθαλμόν εις Τιτανοχαχίαν,
 Ιππεύοντα τον κεραυνόν και την ανεμοζάλην
 Όχι εδώ, εις άλλην γην, εις άλλην παραλίαν,
 Ναού ν' ανοίγης ιερού την κεκλεισμένην θύραν.
 Με τον σταυρόν του ξίφους Σου, μ' ημάς και με την μοίραν!
 Ω θα σε ιδω·ο Θεός το θέλει Κωνσταντίνε·
 Ίσως το Γένος το ξανθόν η κόμη σου θα ηναι.
 Του Κωνσταντίνου τώνομα ματαιώς δεν Σ' εδόθη
 Και ό,τι δίδει ο Λαός δεν είναι μόνον πόθοι.
 Σε τόσοι αναμένουσιν ατέρμονοι αιώνες.
 Σπεύσε ακτίς· να φύγωσιν οι ζοφεροί χειμώνες.⁵⁴

Στον ποιητικό λόγο του Αχιλλέα Παράσχου προς τον δεκαοκτάχρονο τότε διάδοχο του ελληνικού θρόνου (1886), λόγος που, σημειωτέον, παρουσιάζει τον Κωνσταντίνο άμεσο διάδοχο του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, το κοινό της χρησιμολογίας θα μπορούσε να αναγνωρίσει πολλές οικείες εικόνες: την μακραίωνη αναμονή του μεσσία, την γιγαντομαχία που οδηγεί στη νίκη, την ανάκτηση της Αγίας Σοφίας (άρα και της πόλης που την περιβάλλει) από τους αλλόπιστους. Το πιο εντυπωσιακό όμως στοιχείο που θα αναγνώριζε το ίδιο κοινό, είναι η συναίρεση των δύο μυθικών φορέων της λύτρωσης, του Βασιλιά-Λυτρωτή και του Λαού-Λυτρωτή (δηλαδή του ξανθού γένους) σε ένα και μόνο πρόσωπο, στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου.

Στο βαθμό όμως που ο διάδοχος του ελληνικού θρόνου αναγορευόταν σε μεσσία τον οποίο καρτερούσαν οι αιώνες, ο προσωπικός του βίος, δημόσιος και ιδιωτικός, αποκτούσε κι εκείνος μυθικά χαρακτηριστικά. Δεν προκαλεί έκπληξη λοιπόν το γεγονός ότι οι γάμοι του Κωνσταντίνου με τη πριγκίπισσα Σοφία της Πρωσίας, στις 15 Οκτωβρίου 1889, κατέστησαν αντικείμενο προφητικού

1883], σ. 59-63· Σπυρίδων Λάμπρος, 29 Μαΐου 1454 [sic] *Λόγοι και άρθρα 1878-1902*, Αθήνα 1902, σ. 337· Νικόλαος Πολίτης, «Ο μαρμαρωμένος Βασιλιάς», *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού. Παραδόσεις*, Αθήνα 1904, τ. 1, σ. 22· τ. 2, σ. 658-674.

54. Αχιλλέως Παράσχου, *Οι δύο Κωνσταντίνοι*, Αθήνα 1886, σ. 5-6. Το ποίημα εμφανίζει αναλογίες και κοινά μοτίβα με δύο άλλα ποιήματα του Παράσχου που γράφτηκαν την ίδια περίοδο αλλά παρέμειναν ανέκδοτα μέχρι τον θάνατό του. Πρβλ. «Ε! και να ήμην Βασιλεύς» (1885) και «Επί τη στέψει της Α. Β. Υ. Κωνσταντίνου διαδόχου του ελληνικού θρόνου» (αχρονολόγητο· πιθανότατα 1889), idem, *Ανέκδοτα: Ποίηματα*, τ. 2, Αθήνα 1904, σ. 171-172 και 195-199 αντίστοιχα.

λόγου με μεσσιανικές συνυποδηλώσεις. Ο δανός φιλέλληνας Walter Christmas ανακαλούσε αργότερα το κλίμα των ημερών εκείνων προσθέτοντας λίγα δικά του σχόλια:

Μια παλιά προφητεία ανήγγειλε την αναγέννηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας [Greek Empire] όταν η Ελλάδα θα αποκτήσει έναν Βασιλιά Κωνσταντίνο και μια Βασίλισσα με το όνομα Σοφία. Όταν λοιπόν ο επίδοξος διάδοχος του θρόνου – ο Διάδοχος [Diádochos] όπως ονομάζεται – αρραβωνιάστηκε την Πριγκίπισσα Σοφία, την κόρη του Αυτοκράτορα Φρειδερίκου, υπήρξε αγαλλίαση σε όλη τη χώρα. Οι Έλληνες είναι αρκετά προληπτικοί και παρ'όλο που σε ηρεμότερες στιγμές ίσως αρνούνται ότι τρέφουν φιλοδοξίες μεγαλείου, κατά πως τους αποδίδεται, βαθιά μέσα στο πιο κρυφό μέρος της καρδιάς τους υπνώττει ακόμα η Μεγάλη Ιδέα. Πέρα όμως από εθνικές φιλοδοξίες και μυστικιστικούς συχτισμούς με ονόματα της βυζαντινής ιστορίας, η Ελλάδα είχε κάθε λόγο να αγαλλιάζεται με τον δεσμό που αποκτούσε η βασιλική [της] οικογένεια με τον Οίκο των Hohenzollern. [Γιατί] κάθε προσδοκία άμεσης υποστήριξης της εξωτερικής της πολιτικής είχε μέχρι τώρα πικρά διαψευστεί.⁵⁵

Η συγκεκριμένη προφητεία, φυσικά, δεν είναι παλιά. Πρόκειται, προφανώς, για προφητεία *ex eventu*: γνωρίζουμε ότι κυκλοφόρησε την δεκαετία του 1890 και ότι γνώρισε μεγάλη διάδοση στους βαλκανικούς πολέμους ενώ δεν περιλαμβάνεται σε καμιά από τις έντυπες συναγωγές χρησμών του 19^{ου} αιώνα.⁵⁶ Εντύπωση, μάλιστα, προκαλεί η μεγάλη διάδοση που γνωρίζει στα ευρωπαϊκά έντυπα σε όλη τη δεκαετία του 1910: μια πρώτη έρευνα σε αγγλόφωνα έντυπα έδειξε τεκμήρια στις χρονιές 1897, 1914, 1915, 1917, 1919, 1921.⁵⁷ Το γεγονός αυτό, αλλά και η, στρατηγική θα έλεγε κανείς, περιβολή του ίδιου του Κωνσταντίνου με τον μανδύα του μεσσία από τα γεννοφάσκια του, όπως την παρακολουθήσαμε έως τώρα, υποβάλλουν την σκέψη ότι το παλάτι δεν «ανεχόταν»

55. Walter Christmas, *King George of Greece*, Νέα Υόρκη 2005 [ἀεκδ. 1914], σ. 132. Το ίδιο κείμενο εμφανίζεται ελάχιστα παραλλαγμένο, ένα χρόνο μετά την πρώτη έκδοση του βιβλίου του Christmas, από τον Ralf Shirley, *Prophecies and Omens of the Great War*, Λονδίνο 1915, σ. 31. Παρόμοιες αντιλήψεις απηχούν πιθανότατα και οι παρακάτω στίχοι του Αγγιλέα Παράσχου: «[...] Γιατί την ώρα πούβαλες στεφάνι στη Σοφία / Αρραβωνιάζουσιν [sic] κρυφά την άλλη ... την Αγία». Βλ. «Επί τη στέψει της Α. Β. Υ. Κωνσταντίνου», σ. 195.

56. Clogg, *The Byzantine Legacy*, σ. 267, 279, υποσημ. 45. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο R. A. H. Bickford-Smith, στα 1893, θεωρούσε υπεύθυνο για την αναπαράγωγή και διάδοση αυτής της προφητείας τον ελληνικό Κλήρο. Βλ. *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου του Α΄, μετάφραση – εισαγωγή – επιμέλεια Λυδία Παπαδάκη*, Αθήνα 1993, σ. 366.

57. *Gunton's magazine of practical economics and political science*, XII (1897), σ. 333· Christmas, *King George of Greece*, σ. 132· Shirley, *Prophecies and Omens*, σ. 31. Terese Zalinski, *Noted Prophecies, Predictions, Omens and Legends Concerning the Great War and the Great Changes to follow*, Νέα Υόρκη 1917, σ. 94. *The Forum*, LXI (1919), σ. 685. *The Literary Digest*, LXX (1921), σ.17.

απλώς τις μεσσιανικές δοξασίες αλλά έπαιζε ενεργό ρόλο στην παραγωγή και τη διάδοσή τους. Χρειάζεται περισσότερη έρευνα για να υποστηριχθεί κάτι τέτοιο - όμως δεν είναι απίθανο. Η επίκληση της χρησιμολογίας σε σχέση με την δυναστική εξουσία δεν φαίνεται να ήταν άγνωστη στον Όθωνα,⁵⁸ γιατί όχι και στον ίδιο τον Γεώργιο ή τον Κωνσταντίνο;

Στο κέντρο της επιχειρηματολογίας που αναπτύχθηκε παραπάνω, ως θυμίσουμε, βρέθηκαν οι όροι μέσω των οποίων η μοναρχία κέρδιζε αποδοχή «από τα κάτω» διαμορφώνοντας τη συλλογική πεποίθηση για τη νομιμότητα της. Η οικογένεια Γλύξμπουργκ είχε κληθεί να βασιλεύσει σε μια φτωχή χώρα, όπου τα ερείσματα της μοναρχίας ήταν ισχνά και οι βασιλείς ανασφαλείς, όπου το εθνικό ζήτημα ήταν σε διαρκή προτεραιότητα και ο εθνικισμός το προσφορότερο πεδίο ενίσχυσης της λαϊκής νομιμοφροσύνης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, όπου ο θρόνος όφειλε να ανανεώνει τα υλικά και συμβολικά ερείσματα της εξουσίας του απέναντι σε ανταγωνιστικούς εκφραστές της εθνικής ιδεολογίας, και να ενισχύει τα αισθήματα νομιμοφροσύνης μέσα σε συνθήκες αμφισβήτησης και κρίσης, οι μύθοι της χρησιμολογίας ήταν πολιτικά χρήσιμοι από πολλές πλευρές. Ήταν βαθιά ριζωμένες παραδόσεις, ικανές να κινητοποιούν το συλλογικό αίσθημα, με διείσδυση σε ευρύτερα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας, και με ποικίλες συμφύσεις με τις εθνικές ιδέες ήδη από την εποχή της ανάπτυξης του ελληνικού εθνικού κινήματος. Ήταν μυθικά αφηγήματα που αναφερόταν (όχι αποκλειστικά, αλλά κυρίως) στην έλευση ενός θεόσταλτου Βασιλιά - Λυτρωτή που θα κατανικούσε τους Οθωμανούς και θα έπαιρνε την Κωνσταντινούπολη και το ιερό της κέντρο, την Αγία Σοφία. Με την επιλογή του κατάλληλου ονόματος και την ανάλογη επανερμηνεία στο επίπεδο των σημειωμένων, οι προφητικοί μύθοι αποκτούσαν πεδίο αναφοράς τον διάδοχο του ελληνικού θρόνου, προσφέροντας έτσι την δυνατότητα στην μοναρχία να κερδίζει και να ανανεώνει την αποδοχή ευρέων τμημάτων της ελληνικής

---

58. Υπάρχουν ενδείξεις προς την κατεύθυνση αυτή, χωρίς το ζήτημα να έχει ερευνηθεί διεξοδικά - ακόμα. Ο Όθωνας, για παράδειγμα, επικαλείται τη χρησιμολογία σε ιδιωτική επιστολή προς τον αδελφό του τον Ιούνιο 1866, για να δείξει ότι οι ελπίδες επιστροφής του στον ελληνικό θρόνο δεν στερούνται βασιμότητας: Leonard Bower, Gordon Bolitho, *Otho I: King of Greece: A Biography*, Λονδίνο 1939, σ. 237-238. Ενδεικτική σημασία, επίσης, έχουν και τα λόγια της Αμαλίας σε επιστολή προς τον πατέρα της με ημερομηνία 27 Δεκεμβρίου 1839: «Είμαι αρκετά Ελληνίδα, ίσως μάλιστα υπερβολικά, ώστε να ακούω με χαρά τις προφητείες για το έτος 1840, που αφορούν τόσο πολύ την καινούργια μου πατρίδα». Βάνα Μπουσέ, Μίχαελ Μπουσέ (μτφ - επιμ.), *Ανέκδοτες επιστολές της βασίλισσας Αμαλίας στον πατέρα της*, τ. 1, Αθήνα 2011, σ. 200-201, πρβλ. και υποσημ. 7. Η Αμαλία προφανώς εδώ εννοεί τον χρησιμολογικό αναβρασμό που είχε προκαλέσει στην Ελλάδα η κρίση του Ανατολικού Ζητήματος των ετών 1839-1841· βλ. σχετικά Edouard Driault, Michael Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, τ. 2, Παρίσι 1925, σ. 179-191.

κοινωνίας. Υπό αυτούς τους όρους, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο βυζαντινός και μεταβυζαντινός μεσσιανισμός έπαιξε τον δικό του ρόλο στην διαδικασία νομιμοποίησης της μοναρχικής εξουσίας στην Ελλάδα: σε ένα πρώτο επίπεδο βοήθησε την μοναρχία να εμφανίζεται ως υπέρμαχος του εθνικού ζητήματος *par excellence* έναντι των θεσμικών ανταγωνιστών της, προοικίζοντας την με μια μεσσιανική αποστολή που καθρέφτιζε συλλογικά αισθήματα και μνήμες· και σε ένα δεύτερο επίπεδο, προσπόριζε στον μονάρχη στοιχεία που ο ίδιος δεν διέθετε: την στίλβη του πολιτικού χαρίσματος και την αυθεντικότητα μιας ιθαγενούς, ελληνικής καταγωγής.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΣΤΙΣ ΕΙΚΟΝΕΣ

Σε όλες τις εικόνες ο διάδοχος φορά στολή γαλλικού τύπου από μπλε ύφασμα η οποία καθιερώθηκε στον Ελληνικό Στρατό το 1868 για να αντικατασταθεί από τη στολή χρώματος χακί το 1908.

Η εικόνα 2 (σ. 40) έχει υποστεί επεξεργασία (ρετούς) με τρόπο ώστε ο εικονιζόμενος να φαίνεται ότι φέρει το βαθμό του Υπολοχαγού: τα αντίστοιχα διακριτικά έχουν προστεθεί στις επωμίδες του. Στην αρχική της μορφή όμως η φωτογραφία εικόνιζε τον Κωνσταντίνο ως Ανθυπολοχαγό· στο συμπέρασμα αυτό κατέληξε η επιμελήτρια του φωτογραφικού αρχείου ΕΛΙΑ κ. Ματθίλδη Πυρλή την οποία ευχαριστώ θερμά για τη μικροσκοπική εξέταση της φωτογραφίας. Περαιτέρω έρευνα επιβεβαίωσε το συγκεκριμένο συμπέρασμα: η μορφή που είχε η φωτογραφία πριν το ρετούς μαρτυρείται και από την ύπαρξη χαρακτηριστικού (εικόνα 3) όπου τα διακριτικά του Ανθυπολοχαγού είναι μάλλον ευκρινή.

Εικόνα 1. Κωνσταντίνος, Πρίγκιπας της Ελλάδος περ. 1870.
(ΕΛΙΑ, Φωτογραφικό αρχείο).

Εικόνα 2. Ο διάδοχος Κωνσταντίνος οιοινεί Υπολοχαγός Πεζικού, περ. 1880.
Ρετουσαρισμένη φωτογραφία· άγνωστος φωτογράφος (ΕΛΙΑ, φωτογραφικό αρχείο)

Εικόνα 3. Ο διάδοχος Κωνσταντίνος ως Ανθυπολοχαγός Πεζικού, περ. 1880.
Χαρακτικό βασισμένο σε αρετουσάριστη φωτογραφία της εικόνας 2
(Γεώργιος Β. Τσοκόπουλος, *Ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος ΙΒ΄*, Αθήνα χ.χ. [1916], σ. 20)

Εικόνα 4. Ο διάδοχος Κωνσταντίνος ως Υπολοχαγός Πεζικού, δεκαετία 1880· φωτογράφος W. Hoffert (ΕΛΙΑ, φωτογραφικό αρχείο)

Εικόνα 5. Ο διάδοχος Κωνσταντίνος με τη μεγάλη στολή των Γενικών Επιτελών, περ. 1895. Φωτογράφος Karl Merlin (ΕΛΙΑ, φωτογραφικό αρχείο)

Εικόνα 6. Ο διάδοχος Κωνσταντίνος ως Αντισυνταγματάρχης Πεζικού, αρχές της δεκαετίας 1900. Φωτογράφος Carl Boehringer (ΕΛΙΑ, φωτογραφικό αρχείο)

Εικόνα 7. Καρτ ποστάλ, αρχές της δεκαετίας 1910 (ΕΛΙΑ, Συλλογή κάρτ ποστάλ)